

Wolfgang Sachs*

Ökológia és emberi jogok

A globalizáció mely típusa jövőképes?†

Jövőképes globalizációról csak akkor beszélhetünk, ha a határokat nem ismerő gazdasági folyamatok nem terhelik túl a véges alkalmazkodóképességű bioszféra és nem állják útját a nagyobb igazságosság iránti igényeknek a világban. De mi a környezeti igazságosság nemzetközi összefüggésben? Az igazságosságnak általában háromféle értelmezése lehet: igazságosság mint méltányosság, igazságosság mint egyenlő elosztás, valamint igazságosság mint emberi méltóság. Az első eset az összes résztvevő számára fair szervezeti kereteket jelent, amelyek az előnyöket és a hátrányokat elosztják; ez a procedurális igazságosság-felfogás. A második eset a javak és jogok arányos elosztása egyének vagy csoportok között; ez a relációs igazságosság-felfogás. A harmadik eset pedig az emberhez méltó élethez szükséges javak és jogok minimuma, ez az abszolút (vagy szubsztantív) igazságosság-felfogás. Cikkünk e harmadik értelemben, emberi jogi kérdésként fejt ki a nemzetek közötti környezeti igazságosságot. Elsőként felvázol hat jellegzetes helyzetet, amelyekben az erőforrás-használat módszerei ellentétesek a létfenntartás jogaival: a nyersanyagok bányászata, az ökológiai rendszerek átalakítása, az élőlények átprogramozása, az éghajlatváltozás okozta instabilitás, a városi élettér szennyezése és az erőforrások hatásai mind ezt példázzák. Ezt követően az emberi jogokról szóló vitát tárgyaljuk, különös tekintettel a létfenntartási jogokra, amelyek részei a gazdasági, szociális és kulturális emberi jogoknak. Végül néhány kiindulópontot adunk egy emberi jogokra épülő környezetpolitika kialakításához, melynek célja, hogy a polgári jogokat mindenki számára garantálja egy véges bioszférában. Nem az államok közötti hatalmi vetélkedésnek vagy a gazdasági versengésnek kell a kialakuló világtársadalom meghatározó vonásának lennie, hanem az emberi jogok kiteljesedésének és a bioszféra iránti gondoskodásnak.

* Szociológus, a németországi Wuppertal Institut munkatársa, a fejlődéskritika egyik legkiválóbb képviselője nemzetközi szinten. További információk róla: www.wupperinst.org/en/contact/cont/index.html?&kontakt_id=53&bid=113

† Eredetileg: *Ökologie und Menschenrechte – Welche Globalisierung ist zukunftsfähig?*; Wuppertal Papers, Nr. 131, 2003. június. Vértesi Ágnes angolból fordításának figyelembevételével németből fordította Kocsis Tamás, a fordítást ellenőrizte Takács-Sánta András. A szerző köszöni Cecil Arndt, Brend Brouns, Esther Geiss és Hermann E. Ott hasznos tanácsait.

„»az ember uralma a természet fölött«, nem más, mint bizonyos emberek uralma embertársaik fölött, a Természet kihasználása révén... minden megszerzett hatalom egyben a többi ember fölötti hatalmat is jelenti.”

C. S. Lewis: *Az emberiség felszámolása*;
2007 (1943), 57., 60. o.
J. Füstös Erika fordítása

Bevezetés

Börtönbe a szép írónővel! 2000 októberében szörnyülködve zúgóldott a világsajtó, amikor Arundhati Roy indiai írónőnek, *Az Apró Dolgok Istene* szerzőjének egy napra börtönbe kellett vonulnia a bíróság megsértéséért, ugyanis néhány héttel korábban izzó haraggal és lobogó száriban nyilvánosan szidalmazta India Legfelsőbb Bíróságát a médiában. Felháborodását az az ítélet váltotta ki, amely katasztrofális következményekkel járt az ország legnagyobb ökológiai mozgalmára, India legszentebb folyójára és egyszerű földművesek tízezreire: zöld utat adott a Narmada folyó hatalmas gátjának továbbépítésére. Ezzel Roy és az indiai közvélemény jó része számára világossá vált, hogy újabb csúcspontjára érkezett a hétköznapi emberek és a gazdasági ésszerűség arrogáns semmibevétele az állam részéről.

„Tíz éve küzdünk Indiában a Sardar Sarovar-gát ellen – írja Roy –, s ez közben sokkal többé vált, mint egy folyóért zajló küzdelem. Ez a harc erőssége és gyengesége is egyben. Néhány évvel ezelőtt mindez a nyilvánosság képzeletét megragadó vitatémává vált, megemelve a küzdelem tétjét és új színezetet adva neki: egy folyóvölgy sorsáért zajló harc az egész politikai rendszer megkérdőjelezésévé vált. Most pedig demokráciánk lényege áll a vizsgapadon. Kié ez az ország? Ki birtokolja a folyóit? Ki az erdeit? Ki a halait? Hatalmas kérdések ezek, melyeket az állam rendkívül komolyan vesz. E kérdésekre minden állami intézmény – a hadsereg, a rendőrség, a közigazgatás, a bíróság – egyöntetű választ ad. Sőt, nem csupán válaszol, hanem félreérthetetlenül, indulatosan és brutális módon teszi ezt.” (Roy, 1999, 17. o.)

Kié a természet?

Nagyon messze került volna a címdalaktól és a főműsoridős hírektől mindaz, amit nemzetközi hírnevének köszönhetően Arundhati Roy a reflektorfénybe tudott állítani. Egy olyan konfliktust, amilyen nemcsak Indiában fordul elő, hanem szerte a Dél országokban: szegények küzdenek természeti életfeltételeik megőrzéséért. A Narmada völgy földművesei, félnomádjai, mezőgazdasági munkásai és

kiskereskedői csupán egyetlen példa e küzdelemre: könnyen hasonló helyzetbe kényszerülhetnek az Andra Pradesh halászhajói, az Andok őslakosai, Dél-Afrika városainak lakói vagy Bali szigetének rizstermesztői. A Narmada-gátnál Arundhati Royt láthatjuk egy csapat hétköznapi, rendszerint kimerült férfi és nő oldalán a rendőrsorfallal kiabálni, de számos más esetben csendesebb és jámborabb az ellenállás.

A vita központi kérdései mindig ezek: Kié ez az ország? Ki birtokolja az erdőit? Ki a halait? És itt jön a demokrácia legalapvetőbb kérdése: jogunk van-e maradni és élni ebben az országban? Az ilyen jellegű konfliktusok szerkezete mind hasonló. (1) Egy vagy több ökológiai rendszer védelme, amelyeket nem-helyi tulajdonosaik ki akarnak zsákmányolni. Mindezeket nem magáért a természet megőrzéséért védik, hanem mert (2) a mindenkori természeti terület – a partvidék, a vizes élőhely, az erdő, a szavanna, a folyó és a domb – emberi közösségek számára nyújt élőhelyet. Gazdasági téren ez fontos erőforrásokat biztosít az önellátáshoz és a piaci termeléshez, kulturális téren pedig gyakran kapocs a ma élő helyi közösségek és őseik múltja vagy isteneik transzcendens világa között. A természeti területbe való erőteljes beavatkozás éppen ezért (3) nemcsak ökológiai, hanem közösségi szempontból is fontos; fenyegeti a helyi közösségek életfeltételeit. Az ökológiai rendszerek pusztulása aláássa életfeltételeiket, ami szélső esetben elvándorláshoz vagy súlyos elszegényedéshez vezethet. E fenyegetésből (4) kibontakozik a „szegények zöldmozgalma” (environmentalism of the poor – Martinez-Alier, 2000), amely gyakran nem annyira természeti javakat védő környezetvédő mozgalom, hanem – legalábbis vidéken – egyfajta parasztmozgalom a résztvevők élethez való jogainak védelme érdekében.

A gyarmatok, illetve a fejlődés történelmének tanulsága, hogy az elmúlt néhány évszázad efféle környezeti-társadalmi konfliktusai visszatérően abból fakadtak, hogy a nyugati uralom idegen kontinenseken – és nem csak ott – terjeszkedett; elegendő a bolíviai ezüstművelést, az észak-amerikai bölénycsordák kiirtását vagy a malajziai ültetvényes gazdálkodást felidézni. Az ilyen konfliktusok ma is velünk vannak, és ez nem kis mértékben a tengerentúli terjeszkedés újabb hullámának és a gazdasági globalizációnak köszönhető. Ám a környezeti-társadalmi konfliktusok e csoportja általában nincs a környezeti viták középpontjában, sem az ipari országokban, sem nemzetközileg. Erre egy indok azonnal eszünkbe juthat: ezek a háttérjáratok tragédiái. A legtöbb ilyen környezeti-társadalmi konfliktus a perifériákon bontakozik ki, messze a véleményformálás központjaitól; a földrajzi távolság teszi láthatatlanná őket.

A képet árnyalhatja „az ökológia mint generációk közötti igazságosság” uralkodó témaköre is. Amióta a Brundtland Bizottság ki mondta a fenntartható fejlődés kanonizált definícióját – miszerint úgy kell kielégíteni a jelen szükségleteit, hogy ne veszélyeztessük a jövő nemzedékek esélyét arra, hogy ők is kielégíthessék szükségleteiket (WECD, 1987, 8. o.) – a környezetpolitika szívesen mutatkozik felelősségteljesnek a jövő iránt. Különösen az olyan hatalmas kérdések kapcsán, mint az éghajlat és a biológiai sokféleség, figyelmünk végigpásztazza az idő tengelyét, midőn mai döntéseinknek a jövő nemzedékek életkörülményeire gyakorolt hatásait latolgatjuk. Ám a jövőre szegezett tekintet elterelheti a figyelmet a máról: a nemzedékek közötti igazságosság keresése közben túl könnyen megfeledkezhetünk a generációkon belüli igazságosság konfliktusairól.

Ki élvezi a természethasználat előnyeit és ki szenved el a hátrányait? Ez a kutatásnak és a politikának egyaránt kulcskérdése a környezeti igazságosság terén. Arra hívja fel a figyelmünket, hogy a környezethasználat előnyei és hátrányai gyakran nem egy és ugyanazon társadalmi cselekvőt érintenek, hanem egyenlőtlenül oszlanak el. Így amit a közgazdászok előszeretettel „a hátrányok externalizálásaként” emlegetnek, annak nemcsak biofizikai, hanem társadalmi oldala is van: az előnyök kisajátítása (internalizálása) és a hátrányok másokra hárítása (externalizálása) a társadalmakat nyertesekre és vesztesekre osztja. A hatalom egyenlőtlen eloszlása kifejeződik abban, hogy a hatások gyakran nem véletlenszerűek, hanem bizonyos csoportoknál vagy földrajzi területeken csúcsosodnak ki. A hatalmi viszonyok egy olyan társadalmi mechanizmus alapjává válnak, amely az előnyöket felülre, a hátrányokat pedig alulra irányítja. Efféle költségáthárítás történhet időben, térben vagy társadalmi síkon. Időben a jelenből a jövőbe, térben a centrumokból a perifériákra, társadalmilag a felsőbb osztályoktól az alsóbb osztályok felé terelhetjük a költségeket. A környezeti igazságossággal foglalkozó kutatás és politika főleg a térbeli és társadalmi, vagyis a nemzedéken belüli síkokra összpontosít.

A Narmada-völgyi tömegdemonstrációkat – Arundhati Roy-jal az élen – éppen ezért úgy is felfoghatjuk, mint egy környezeti igazságosságról szóló vitát, ami persze kivételesen nagy hullámokat vetett. A résztvevők elsősorban nem a környezeti terhek egyenlőtlen elosztásán akarnak változtatni, hanem az anyagi ellehetetlenülést kívánják megakadályozni. Ez utóbbi akkor következik be, amikor a fizikai, társadalmi és gazdasági feltételek már szerfelett bizonytalanok, és e feltételeket minden ésszerű határon túl tovább rontják. A sebezhetőség egy bizonyos ponton túl jogtalansággá lesz; az

érintettek alapvető jogaikban válnak veszélyeztetetté. Ekkor nemcsak a közvetett anyagfelhasználás ökológiai hátizsákja* terheli az erőforrások áramlását, hanem – bizonyos körülmények között – az emberi jogi sérelmek társadalmi hátizsákja is. A következő fejezetben e körülményeket módszeresen vizsgáljuk.

Erőforrások és létfenntartási jogok

A szegénység sokarcú. Kevés közöset találhatunk egy földnélküli parasztban és egy nyomornegyed lakójában, egy mezőgazdasági dolgozóban és egy házaló kufárban, egy egyedülálló nőben és egy mezőgazdasági idénymunkásban – a nincstelenségüket leszámítva. A szegények, mint mindenki más, különböző erkölcsi eszményeket és személyes ambíciókat követnek, csakúgy mint ahogy egészen különböző vallásúak vagy eltérő etnikumúak lehetnek. Gyakran távol állnak attól, hogy statisztikai értelemben szegénynek gondolják magukat. A világ szegénységét leíró sokféle szokványos mutatót persze dollárértékekre egyszerűsítik, ám ez mégis tudatosíthat bennünk néhány nagyságrenddel kapcsolatos kérdést. Így elég arra gondolnunk, hogy 1,3 milliárd embernek – a világnépesség egynegyedének – kell vásárlóerőben kifejezve napi egy, vagy annál kevesebb dollárral gazdálkodnia. Ha a küszöb napi két dollár lenne – ez egy mostanában sokat firtatott kérdés (Pogge, 2003) – akkor ez 2,8 milliárd embert érintene, alig kevesebbet, mint a világnépesség felét. Az egydolláros kritérium szerinti szegények 80 százaléka vidéken él (1988-as adatok) és ebből 24 százaléknak saját földtulajdona sincs (WRI, 2000, 38. o.), de a városi szegénység létszáma is folyamatosan és gyorsan nő. A vidéki szegénység Dél-Ázsia, Kelet-Ázsia, Kína középső része, Fekete-Afrika és néhány belső dél-amerikai régió pontjain tömörül, míg a városi szegénység minden kontinensen a megavárosok zárványaiban, illetve azok peremén helyezkedik el.

Egy ideje általános a nemzetközi egyetértés, hogy a szegénységet a jövedelmi mutatók nem tudják megfelelően megragadni. A pénzhez való hozzáféréseken kívül a szegénységet befolyásolja a természethez, egy társadalmi közösséghez, az alapvető közszolgáltatásokhoz és a politikai döntéshozatalhoz való hozzáférés is. Bebizonyosodott, hogy a szegénységi jövedelemküszöb alattiaknak sem kell nyomorogniuk, ha támaszkodhatnak a természeti javakra

* Az ökológiai hátizsák koncepció (amely rokona a sokkal ismertebb ökológiai lábnyomnak) nemcsak magát az elfogyasztott terméket veszi számításba környezetterhelésként, hanem a termék teljes életciklusa során felhasznált anyagáramot. (*A ford.*)

és a szociális hálókra, amint a magasabb jövedelműeket is érzékenyen érintené, ha nem rendelkeznének ingyenes közjavakkal, vagy ha elnyomnák őket. Egy-egy személy megélhetése és méltósága nemcsak a pénzjövedelemtől, hanem jogok olyan csomagjától is függ, mint a szokásjog, a birtoklás jogcímei, a tagsági jogok, a munkabérigények, a közszolgáltatások igénybevételi joga, valamint a profitból való részesedés jogai. Ezért – különösen az évente kiadott *Human Development Report*nak köszönhetően – meghonosodott, hogy a szegénységet úgy kell értelmezni, mint bármilyen alapvető képességben (basic capabilities) mutatkozó hiányt, ami a megfelelő életminőséghez és az emberi méltósághoz szükségesnek tekinthető. Csak ez a megközelítés merészkedik a puszta jövedelem kategóriáján túl, és teszi láthatóvá azokat az életkörülményeket, amelyek a férfiakat és nőket szegénységben tartják.

Ha az ember nem rendelkezik a megélhetéshez és a méltóságteljes élethez szükséges alapvető képességekkel, akkor emberi jogai veszélyben forognak. A legtöbb társadalomban bizonyos képességeket alapvetőnek tartanak. E képességek közé tartozik a kielégítő táplálkozás lehetősége, a szükségtelen betegségek és az idő előtti halálozás elkerülése, a megfelelő hajlék, a megélhetés biztosítása, a fizikai biztonság garantálása, az igazságszolgáltatáshoz való egyenlő hozzáférés, a szégyen nélküli megjelenés a nyilvánosság előtt, valamint a valamely közösséghez tartozás (OHCHR, 2002, 9. o.). Különösen az első négyre – élelem, egészség, lakhatás és megélhetés – úgy is gondolhatunk, mint a létfenntartás jogaira (Shue, 1981); azaz mint a gazdasági biztonság minimális követelményeire. A létfenntartási jogok ennél fogva az emberi jogok részei; központi tételei a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának.

Bármilyen sors vezessen is krónikus szegénységhez és megaláztatáshoz, a lealacsonyító szegénység rendszerint visszavezethető a létfenntartáshoz szükséges jogok hiányára. Itt a környezettel kapcsolatos emberi jogok alaposabb megértése döntő fontosságú, ugyanis a létfenntartási jogok beilleszthetők a természeti területek használati jogai közé is. Így – a bevételek és a közösségi szolgáltatások mellett – a természet az életfeltételek biztosításának egy további fontos forrása. Ez az emberiség harmada számára különösen igaz (UNDP, 1998, 80. o.), akiknek az életfeltételei a természethez – az őket körülvevő mezőkhöz, erdőkhöz, legelőkhöz és vizekhez – való közvetlen hozzáféréstől függenek. A természettel közvetlen cserekapcsolatban álló emberek számára a területükön található ökológiai rendszerek sorsa életfontosságú, létfenntartási jogaik jórészt a természeti erőforrásoktól függenek. Bármely – meg-

élhetésüket megalapozó – természeti tér leromlása ezért egyben létfenntartási jogait is aláássa.

Mégis, a szegények természetes életterei újra és újra bekerülnek a nemzetközi erőforrás-gazdálkodás látóterébe. Így az egész bolygón elpettyegtetett perifériák – legyen vidék vagy város – nem esnek a világgazdaság hatókörén kívül, hanem éppen hogy sokféle szállal kapcsolódnak a centrumokhoz az erőforrás-gazdálkodásnak megfelelően. A perifériák szolgálhatnak (1) a nyersanyag-kitermelés háttországaként, (2) mezőgazdasági termények forrásaiként és (3) génmódosított élőlények bevetési területeként. Tágabban (4) az éghajlatváltozás veszélyzónájaként, (5) az elszennyeződés miatti betegségek gócpontjaiként és (6) a változó erőforrások okozta peremre szorulás színtereiként. Ezek az összefonódások épp a gazdasági globalizáció következtében erősödnek: a cégek egyre könnyebben lépnek be a Dél piacra és egyre kevesebb állami korlátozással szembesülnek. Így a piacnyitással járó némi erőforráshatékonyság-javulás ellenére megsokszorozódtak a konfliktusok az erőforrásokat kiaknázó iparágak és a létfenntartást célzó gazdálkodás között. Ahol a határok már nem jelentenek akadályt, ott a világgazdaság háttországa is átjárhatóbbá lesz, a lakosság pedig sebezhetőbbé.

Általában a földrajzi távolságok és/vagy a hatalmas társadalmi különbségek elválasztják a perifériákat azoktól a centrumoktól, amelyek megterhelik erőforrásaikat. A gazdagodó helyszínek rendszerint biztonságos távolságra találhatóak az elszegényedőktől. Ám a beáramló befektetések, a légkörkémiá vagy a nagyobb vásárlóerő szívóhatása révén összekapcsolódnak – olyan kapcsolatok révén, amelyek egyenlőtlenek, és amelyek megmerevítik az előnyök és a hátrányok aszimmetrikus eloszlását. Az erőforrásokkal kapcsolatos konfliktusok éppen ezért a szegény periféria országaiban törnek ki, és ott a harc nem kevesebbről szól, még csak ha helyi szinten is, mint a bioszférához való jogokról. Ezen jogok közül néhány az ember biológiai természeténél fogva elidegeníthetetlen. Ha ezek már nem garantálhatók, akkor az erőforrásokkal kapcsolatos konfliktusok emberi jogi konfliktusokká válnak.

E fejezetben hat konfliktushelyzet tipológiáját fejtjük ki, amelyekben a centrumok erőforrásigényei ütköznek a periféria létfenntartási jogaival. A jobb áttekintés érdekében a konfliktustípusokat táblázatba foglaltuk.

1. táblázat: Erőforrások és létfenntartási jogok – A konfliktusok tipológiája

A konfliktus okai	Megjelenési forma	Helyszínek	A globalizáció hatása	Ökológiai következmények	Következmények a létfenntartási jogokra
Nyersanyag-kitermelés	Bányászat, olajkitermelés, erdőirtás, túlhalászat	Esőerdő, hegyvidékek, partvidékek	Könnyebb határokon átnyúló befektetések, de ezzel együtt hatékonyabb kitermelés és exportnyomás az adósságok miatt	A biológiai sokféleség csökkenése, talaj- és vízszennyezés	Kiszorulás az élettérből, a megélhetés ellehetetlenülése, az élettér elszennyezése
Ökológiai rendszerek átalakítása	Ültetvények, gátak, garnélafarmok	Szántók, folyóvölgyek, partvidékek	Könnyebb külföldi befektetések a mezőgazdaságba és az agribizniszbe; állateledelek és luxusjavak előállítására az Észak számára	Monokultúra, növényvédő szerek, a biológiai sokféleség csökkenése, megnövekedett vízfogyasztás	Kiszorulás az élettérből, a megélhetés ellehetetlenülése
A természet átprogramozása	Hibrid növények, génmanipulált vetőmagok, optimalizált haszonállatok	Monokultúra	Világszerte szabadalmi védettség a TRIPS-en (Egyezmény a szellemi tulajdonjogok kereskedelmi vonatkozásáról) keresztül	Vízfogyasztás, fajkihalások	A kultúrnövényekhez és a haszonállatokhoz való elidegeníthetetlen hozzáférés elvesztése; függés a pénztől és a cégektől, koncentráció az agrárszektorban
Destabilizáció az éghajlatváltozás következtében	A tengerszint, a csapadékmennyiség, és a hőmérséklet változásai	Száraz és félszáraz régiók; alacsonyan fekvő partmenti területek	Növekvő CO ₂ -kibocsátás a növekedés miatt; ugyanekkor CO ₂ -hatékony technológiák terjedése	A termőföld csökkenő termékenysége, betegségek, fajkihalások, áradások	Elúzetés, betegségek, megélhetés ellehetetlenülése, a bevételek elapadása
A városi élettér szennyezése	Káros anyagok az ivóvízben, a levegőben és a talajban; kezeletlen szennyvíz	Városi nyomortelepek	Városiasodás a növekedés révén; városok közti versengés a befektetésekért; az elit növekvő súlya, a szociálpolitika eljelentetelenedése	A környezeti elemek mérgezése	Betegségek, különösen a nők és a gyermekek körében
Erőforrások árváltozása	Zuhanó termelői árak; növekvő fogyasztói árak	Mezőgazdasági kistermelők, városi nyomortelepek	Könnyebb agrárimport Délén; a vízközművek és az elektromos áramtermelés privatizációja	Fajkihalások	A mezőgazdasági kistermelés hanyatlása, romló élelmezésbiztonság, a víz- és az áramszolgáltatás kikapcsolása

A nyersanyag-kitermelés körüli konfliktusok

Pizarro óta az Újvilágot teljesen átvizsgálták értékes nyersanyagok után kutatva, de ma az új források kutatása és kitermelése eléri a világ tengereinek és szárazföldjeinek legfélreesőbb részeit. Kőolajat termelnek ki az esőerdők és az óceánok mélyén; fát hordanak a messzi Patagóniából és Szibériából; úszó halgyarak fésülik át a tengereket az Északi-sarktól az Antarktiszig. A külföldi cégek előtt megnyitott határok miatt erősödik a nyomás a kitermelés frontvonalának előretolása érdekében. A bányászatban például az 1985 és 1995 közötti új befektetések összértéke 3,5 milliárd dollár volt a fejlődő országokban, 1995 és 1997 között pedig 8 milliárd dollár (IFG, 2002, 120. o.). Hasonló a helyzet az olyan erőforrásoknál, mint a fa vagy a hal: a fatermékek globális kereskedelme csaknem megduplázódott 1985 és 1995 között (IFG, 2002, 85. o.), míg a fejlődő országok halexportja megnégyszereződött 1974 és 1987 között (IFG, 2002, 133. o.). Nem mondhatjuk ezek után, hogy a nyersanyag-kitermelés körüli konfliktusok egy letűnő ipari korszak problémái, hanem éppen ellenkezőleg: még a posztindusztriális kor IBM-jei és Starbucks-ai sem jutottak volna semeddig a természeti erőforrások erőteljes fogyasztása nélkül.

Legnagyobb az igény az energiahordozókra, különösen a kőolajra és a földgázra; ezt követik a réz, arany, ón, ezüst, kobalt és más fémek, valamint az olyan élő nyersanyagok, mint a fa és a hal. A nyersanyag-kitermelés a legkülönbözőbb ökológiai rendszereket érintheti: sivatagokat és őserdőket, magashegységeket és mélytengereket, parti vizeket és folyórendszereket. Az élő nyersanyagok kitermelésénél az erőforrások elvesztése okoz ökológiai és társadalmi problémákat, míg az élettelen nyersanyagoknál ezek kitermelése és szállítása problémás.

A bányászati projektek például hatalmas mennyiségű kőzetet mozgatnak meg és meddőhányók tömegét hagyják hátra azért, hogy az ehhez képest viszonylag kevés hasznos anyagot kinyerjék. Ráadásul gyakran erősen mérgező vegyszereket használnak, hogy a fémeket elválasszák az ércről, és a művelet végén a visszamaradó anyag mérgezéssel fenyegetheti a talajokat, a vizeket és az élőlényeket. A kőolaj-kitermelés – ha emberlakta területen történik – erősen mérgező és szennyező, a kitermelés és a csővezetékek pedig nemcsak átformálják a tájat, hanem mérgező hulladékokat is hátrahagynak. Noha az érc és a kőolaj kitermelése rendszerint a világ félreeső részein zajlik, hatásai gyakran nemcsak a növények és az állatok, hanem az emberek élőhelyeire is károsak, különösen a bennszülöttekére. Épp azok az eddig feltáratlan területek, ahová a

nyersanyag-kitermelés frontvonalala tör, képezik az őslakosok területeit, akiket belegabalyítanak a világméretű erőforrás-áramlás hálójába. A tájaikat lepusztítják, feldúlják és megszenteltetnek. A romániai, ghánai vagy dél-afrikai aranybányák éppúgy elmérgezték a folyókat, mint a perui vagy a chilei ezüst- és ónbányák. A kőolajmezők megnyitása Kolumbia, Brazília, Peru és Ecuador őserdeiben, a Niger-deltában vagy a szibériai tundrán egyaránt élőhelyeket tünnetett el. Mivel a természeti erőforrások gyakran nem a senkiföldjén találhatóak, ezért a kitermelés nemritkán a helyiek számlájára valósul meg, különösen a Dél periferiáin. (Lásd az 1. szemelvényt – 43. o.)

A fa- és halállomány kiaknázása is gyakran hasonló konfliktusokhoz vezet. Valójában mind a fa- és cellulózkiányerés, mind az iparszerű halászat a világ végéig toltá előre frontvonalait, és eddig elérhetetlen földekig és vizekig nyomult. A nemzetközi fakitermelő vállalatok többnyire mind olyan országokba fektettek be az utóbbi időben, ahol a világ utolsó őserdei találhatóak: Indonéziába, Brazíliába, Chilébe és Mexikóba. Attól ilyen vonzóak ezek a területek, hogy nagy kiterjedésű erdők párosulnak gyenge környezetvédelmi törvényekkel és olcsó munkaerővel. Ám az erdő megint csak élőhely emberek számára – ilyenek a nomád vadászó-gyűjtögetők, vagy a letelepedett falusiak és földművesek, akiknek az erdő egyfajta lokális háttér. Jelenleg körülbelül 350 millió ember él a Föld erdeiben (WCFSD, 1999); ez az „erdei nép” nagyobb lélekszámú, mint az Egyesült Államok és Kanada lakossága együttvéve. Már a gyarmati időkben is összetűzésbe keveredtek az állami és vállalati faipari érdekeltségek a helyi közösségek megélhetési érdekeivel. Az erdő közjóként történő használata ellentétes a profittermeléshez szükséges *vagyontárgy*ként való használatával. A tűzifa, méz vagy hús iránti szükséglet szemben áll az olcsó magazinok, papírszalvéták és nemesfa-bútorok iránti szükséglettel. A létfenntartás szükséglete luxusszükségletekkel verseng. Ezért az erdőirtás vagy a bekerítés gyakran váltja ki a helyi lakosság ellenállását; mindkét esetben a helyiek életfeltételeik egy részét veszítik el, miközben e veszteség talán csak kiegészítő profitot vagy vésztartalékot szolgál.

A halászat sem sokkal másabb. A kizsákmányolás leghatékonyabb technikáival, visszhangszondával és óriási vonóhálókkal felszerelt hatalmas flották cirkálnak északtól délig a már amúgy is túlhalászott tengereken. A helyi halász közösségek a partvidékek nagy részén gyakran a halászati csúcstechnológiával versengenek az egyre fogyatkozó halállományért. A következmények megjósolhatóak: a csökkenő fogások számos halász közösség táplálékforrását és bevételét fenyegetik, különösen az elszegényedett és alultáplált afrikai, ázsiai és csendes-óceáni országokban. A világon összesen

harmincmillió ember él a halászatból, ezek 95%-a a déli féltekén (IFG, 2002, 139. o.). Mivel a hatások gyakran távlatiak, a halvesztés elleni tiltakozás is nehezebb, mint az erdőirtás vagy a kőolajkitermelés elleni. A dráma azonban ugyanaz: elrabolják a szegények erőforrásait, így a gazdagok aránytalanul magas szinten élhetnek. (Lásd a 2. szemelvényt – 44. o.)

Az ökológiai rendszerek átalakításához köthető konfliktusok

A növénytermesztés és az erdőgazdaság, éppúgy mint az állattenyésztés és a halászat, a megtermékenyítés, növekedés és lebomlás természetes folyamatait állítják az emberiség szolgálatába, hogy a szelektált fajták rendszeres eredményeket biztosítsanak számunkra. Legyen szó akár kukoricaföldről vagy gyümölcsösről, szőlőhegyről vagy kávéültetvényről, halastóról vagy csirketenyésztő telepről, az ember által alkotott ökológiai rendszerek felváltják a természetes ökoszisztémákat. Végső soron a nyersanyagok kiaknázása csak az egyik módja annak, ahogy az ember a bioszféra erőforrásait a maga javára fordítja; a másik mód az ökológiai rendszerek termelő gépekké alakítása. Éppen emiatt a déli félgömbön a földek, a fajok sokfélesége és az éghajlat gyakran még olyan feltételeket kínál, amilyenek Északon már alig megtalálhatók. A gyarmatosítás története – egészen a globalizáció koráig – ily módon a földfoglalások története is. A teától és a cukornádtól kezdve a gyapoton és az eukaliptuszfákon keresztül a kiviig és a garnélaráig a mezőgazdasági rendszereket úgy építették ki, hogy távoli fogyasztók asztalait szolgálják ki. A létfenntartási gazdálkodás és a piacgazdaságok közötti erőforrás-konfliktus az egyik gyökere a természet ültetvényekké, akvakultúrákká és víztározókká alakítása körül folyó jelenlegi csatározásoknak.

Az ültetvényeknek nyilvánvalóan földre van szükségük, mégpedig sok földre. Az ültetvényekben fejeződik ki legjobban a monokultúras mentalitás: homogén feltételek teremtése a helyi biológiai sokféleség különösebb figyelembevétel nélkül, hogy egy többnyire csúcshozamú fajta termesztése maximális hozammal, minimális költségek mellett történhessen. Az ebből a termelési szerkezetből létrejövő ipar jellemzői a hatalmas földbirtok, a magas tőkeigény és a többnyire komoly környezetkárosítás. Egy további jellegzetesség, hogy a termények nem a helyi élelmiszerellátást szolgálják – vagy semmilyen élelmezési célt nem szolgálnak, mint a kávé, a faanyag vagy a virág –, hanem nemzeti és nemzetközi centrumokba exportálják őket. Így az iparszerű, exportra termelő mezőgazdálkodás gyakran verseng a felszín alatt vagy nyíltan a létfenntartást célzó mezőgazdálkodással. Valójában az ültetvényes gazdálkodás régóta

kiszorítja a kistermelőket és a falusiakat a piacra szánt termények (cash crops) és az export érdekében. Ma is hasonlóak a társadalmi következmények ott, ahol a mezőgazdasági exportot bátorítja a világkereskedelmi rendszer, vagy kikényszeríti a globális pénzügyi rendszer. A földműveseket marginális földekre szorítják, a vizet öntözőrendszerekbe vezetik és a létfontosságú biológiai sokféleség lecsökken. A világ szegény népességének fele kopár vagy köves talajból él (WRI, 2000, 40. o.). Az agrártermelés, a bevételek és az exportjövedelmek egyfelől új jólétet teremthetnek, másfelől viszont a perifériára szorulást is elősegítik. A jómód és az elszegényedés spirálja gyakran ugyanazon tengely két vége, amelyet ugyanaz a forgatónyomaték hajt. (Lásd a 3. szemelvényt – 46. o.)

Hasonló jellegűek a konfliktusok a garnélafarmok körül is. Számos trópusi partvidéken – például Ecuadorban, Hondurasban, Srí Lankán, Indiában, Bangladesben vagy a Fülöp-szigeteken – a helyi halászközösségek szembeszállnak e farmok telepítésével, illetve bővítésével. Az 1970-es évek óta a világ garnélatermelése a harmincszorosára növekedett, és az elkövetkező néhány évben a garnélák nagyjából fele fog ilyen farmokról származni, csaknem kizárólag a Dél országaiából (Stonich–De La Torre, 2002). Szinte az egész termelés az OECD országaiba jut, s valóban ez volt a cél: a garnélafarmokat – az akvakultúra „kék forradalmát” – azért hozták létre, hogy jövedelmet és devizát termeljenek. Ám a profit többnyire nem helyi cégeknél csapódik le, míg az ökológiai és a társadalmi költségek a helyi lakosságra hárulnak. Ennek oka, hogy a farmok rendszerint közvetlenül a part mellé, sekély öblökbe vagy lagúnákba települnek, s ráadásul folyton arrébb vándorolnak. Így gyakran olyan közjavak pusztulásához vezetnek, mint a mangrove-erdők, amelyek tengeri gyümölcsökkel és faanyaggal szolgálnak, vagy mint az édesvizek és a part menti halászterületek, amelyek a gyakori növényvédőszer-használat miatt károsodnak. Ráadásul leginkább a nők az érintettek – amint az a létfeltételeket biztosító természet pusztításakor oly gyakran előfordul –, amikor ugyanis megszűnik a közjavakhoz való hozzáférés, akkor az addig jellemzően női feladatokhoz kapcsolódó táplálék- és bevételforrások apadnak el (Martinez-Alier, 2002, 85. o.).

A természet völgyzáró gáttal történő átalakítása rendkívül drámai lehet. A duzzasztógátak megváltoztatják a folyók útvonalát, továbbá völgyek elöntéséhez és természetes élőhelyek megváltozásához vezetnek. 1949-ig körülbelül ötezer nagy duzzasztógátat építettek, háromnegyedüket az ipari országokban. A XX. század végén már összesen negyvenötezer gát volt a világon, kétharmaduk a fejlődő országokban, elsősorban Kínában és Indiában (WCD,

2000, a 8. oldaltól). Elsősorban öntözővizet biztosítanak az iparszerű mezőgazdaság számára, de energiatermelés, illetve a városi ivóvíz biztosítása céljából is épülnek. Ismét csak a földért és a vízért zajló versengés a legfőbb társadalmi konfliktus, amely mindebből következik.

A társadalmi konfliktusok elsősorban a családok és a falusi közösségek kiszorításából adódnak. Becslések szerint csak 1986 és 1993 között átlagosan 4 millió embert telepítettek ki évi háromszáz építkezés megkezdésének köszönhetően, az évtizedek alatt kiszorítottak teljes száma 40–80 millióra tehető (WCD, 2000, 17. o.). Hovatovább a vízfolyások elterelése alááshatja a folyóparti közösségek megélhetését: az olyan termékeny erőforrások, mint a víz, az erdők és a legelők éppúgy eltűnhetnek a gát alatti terület elárasztása miatt, mint a halászterületek. Az áttelepítési programok, ha egyáltalán léteznek, sok kívánnivalót hagynak maguk után, és sokszor sokkal rosszabb helyre kerülnek általuk az emberek. A *Gátak Világbizottsága* (World Commission on Dams) által összegyűjtött esettanulmányok egyöntetűen értékelnek: a duzzasztógátak hátrányai mindenekelőtt a falvak lakóit, a szegény földműveseket, a bennszülött csoportokat, az etnikai kisebbségeket és a nőket érintik, míg a kedvező hatások elsősorban a városlakóknál, a nagybirtokosoknál és az iparvállalatoknál csapódnak le (WCD, 2000, a 124. oldaltól). A természethasználát alapján dől el, ki lesz nyertessé, illetve vesztesé. (Lásd a 4. szemelvényt – 47. o.)

Konfliktusok az élőlények átprogramozása kapcsán

A bányászat és a gyarmatosítás mellett újabban feltűnt a természet erőforráskénti hasznosításának egy harmadik módja is: a természet újraprogramozása. Az állatok és növények örökítő anyagának megváltoztatása új történelmi fejezetet nyit a természet munkára fogásában. Itt a természetbe való beavatkozási szándékok már nem maradnak külsődlegesek, hanem bekerülnek a természet újratemelődésének folyamatába. Hasonló a cél az iparszerű mezőgazdaság hibridfajtáihoz: olyan fajták kialakítása, melyek a lehető legnagyobb hozamot eredményezik. Gyomirtónak ellenálló gyapot, A-vitaminban gazdag rizs, kártevőbiztos burgonya, fertőzésmentes halak: e fejlesztések lényege, hogy maximálnak egy olyan tulajdonságot, amely a termelés vagy a fogyasztás szempontjából fontos. Más szavakkal: gazdasági érdekek egy pillanatnyi állapotát érvényesítjük a genetikai anyagban potenciálisan hosszú távú következmények árán; vagyis az emberi történelem diktálja a természettörténet ütemét. (Lásd az 5. szemelvényt – 48. o.)

A biotechnológiai cégek fokozatosan terjeszkednek a Dél mezőgazdasági területein, ez pedig újfajta fenyegetés a létfenntartási jogokra nézve. Mostantól a vetőmagokon és bizonyos növényeken és állatokon akár árcímke is lóghat, mivel a genetikailag módosított életformák szabadalmi oltalom alatt állnak. Így a bioszabadalmak esetében a gazdasági globalizáció a történelemben először nem deregulációhoz, hanem regulációhoz vezet: a Kereskedelmi Világszervezet (a továbbiakban WTO) szabadalmakkal kapcsolatos egyezményének keretében próbálnak egységes világszabadalmi rendszert kialakítani a szellemi tulajdonjogokra. Ha viszont egyre több haszonélőlény cégek tulajdonába csúszik át, szűkül a szabad hozzáférés az alapvető megélhetési forrásokhoz: a földműveseknek, akik eddig ingyen cserélgették a magokat, gyűjtötték a hajtásokat vagy szaporíthatták az állatokat, most licencdíjat kell fizetniük a természeti örökség használata után. Ezt a tendenciát még tovább erősítik a géntechnológiának a biológiai sokféleségre gyakorolt lehetséges hatásai: ugyanis mind a monokultúrák terjedése, mind a transzgenikus szervezetek ellenőrizetlen terjedése azzal fenyeget, hogy tovább csökken a fajok sokfélesége (Lohman–Sampson, 2000). Nyilvánvaló, hogy ha a diverzitás-csökkenés a megmaradt fajok kereskedelmi forgalomba hozatalával társul, a kis gazdálkodók függő helyzetbe kerülnek (AA, 2000). A táplálékforrások – de még a gyógynövények is – vagy eltűnnek, vagy pénzbe kerülnek; azaz csorbulnak a vásárlóerő nélküli földműves-csoportok létfenntartási jogai.

Az éghajlatváltozás és a létfenntartási jogok

A szegények sebezhetőségét fokozza a hatalom hiánya. Ez sehol sem olyan szembetűnő, mint az éghajlatváltozás keserű és messzire ható hatásainál. A szegények nemcsak azért kerülnek nyomás alá, mert a bemeneti oldalon a természeti erőforrások kinyerésének útjában állnak, hanem azért is, mert a kimeneti oldalon rájuk összpontosulnak a káros hatások. Így mindenekelőtt a szegényeket sújtják a légkör túlterhelésének következményei, miközben a számukra ismeretlen és elérhetetlen okok messze hatáskörükön kívül esnek. Az éghajlatváltozás távol áll attól, hogy pusztán természetvédelmi téma legyen: nagy bizonyossággal a mezőgazdasági hanyatlás, a társadalmi erózió és a szülőföld kényszerű elhagyása mögötti láthatatlan kézzé lesz. Az áldozatok haragja ugyanakkor nem irányulhat konkrét célpontra.

A gyarmatosító pusztítás ezúttal birodalmi hatalom és betolakodó hadsereg nélkül érkezik. Ehelyett nagy távolságokat átlépve a levegőn keresztül, láthatatlanul és alattomosan lopózik be, köszön-

hetően a légkör kémiájának. Ha a Föld légköre melegszik, a természet instabillá válik. Hirtelen sem az esőre, sem a talajvízszintre, sem a hőmérsékletre, a szélre vagy az évszakokra nem hagyatkozhatunk, pedig ezek azok a tényezők, melyek időtlen idők óta lakályos helyé teszik az élőhelyeket a növények, az állatok és az emberek számára. Az éghajlatváltozás következtében sok élőhely kevésbé élhetővé, sőt, szélső esetben akár lakhatatlanná is válik egyes növény- és állatfajok, vagy akár az ember számára. Nyilvánvaló, hogy a tengerszint-emelkedés a bolygó legsűrűbben lakott területei közül néhányat teljesen lakhatatlanná fog tenni. Kevésbé nyilvánvaló azonban, hogy a páratartalom és a hőmérséklet változásai a növényzeten, a fajok sokféleségén, a talajtermékenységen és a vízkészleteken is módosít, nem is beszélve a lehetséges természeti katasztrófákról. Ezenkívül még egészségtelenebbé is válhat a környezet: több termést tesznek tönkre a kártevők és a gyomok, miközben több ember betegszik meg maláriában, Dengue-lázban és más fertőző betegségekben (IPCC, 2001). A kutatások szerint ha a zabolázatlan kibocsátások két Celsius-foknyi globális átlaghőmérséklet-emelkedést eredményeznek, 2050-ig nagyjából további 25 millió embert fog fenyegetni a part menti területek elárasztása, 180–250 milliót a malária és 200–300 milliót a vízhiány (Parry et al., 2001). Röviden: az éghajlatváltozás kibillentí az életet az egyensúlyából, s különösen a száraz és félszáraz területek érzékenyek az éghajlati vagy gazdasági csapásokra. (Lásd a 6. szemelvényt – 49. o.)

A legnagyobb veszély azokra leselkedik, akik a legsérülékenyebbek. Az éghajlati felfordulás nem egyformán érinti a Föld összes polgárát. Fenyegeti a Mekong-delta rizstermelőinek, a szenegáli partvidék halászainak, Etiópia felföldi pásztorainak vagy a La Paz lejtős területeinek nyomornegyedeiben tengődők megélhetését. Többek arra kényszerülnek, hogy elhagyják otthonukat. A mezőgazdasági termelés és a termelékenység változásai számtalan falu és város gazdasági alapjait érintik. A vidékről történő elvándorlás erősödhet. A nyomornegyedeket sárlavinák és pusztulás fenyegeti; a betegségek mindazokra lecsapnak, akik testi és gazdasági értelemben a legkevésbé képesek megküzdeni velük – ők pedig a szegények. A globális felmelegedés kockázatait semmiképpen sem egyenlően viseli a világ népessége: aránytalanul sokat viselnek a szociálisan gyengék és a hatalom nélküliek, akik már most bódévárosokban vagy elszegényedett külvárosokban a létminimumon élnek. A gazdagok mértéktelen tüzelőanyag-égetése elsősorban a szegények fizikai integritását és életterük épségét ássa alá.

A városi élőhelyek elszennyezése

A fentiek azonban semmi esetre sem jelentik azt, hogy a városiak az ökológiai terhek áthárítását érintetlenül ússzák meg. A városokon belüli marginalizáció gyakran ökológiai hátrányokkal is jár. Végül is sehol sem akkorák a jóléti különbségek, mint a világvárosokban. Gazdagok és szegények, a mobilis sugárhajtással utazók és a helyhez kötött teleplakók, a szuperfogyasztók és a semmit sem fogyasztók mind együtt élnek, ugyanabban a városi környezetben – mégis fényévekre egymástól. Mindenütt egyenlőtlenség, s a város társadalmi megosztottsága szembeötlik egy villanegyed–bódévárosnyi távolságban.

Ahogy a vidéki területeken, úgy a városokban is a peremre szorultak többsége szenved a környezeti veszteségek miatt. Ugyanakkor míg a vidéki szegényeket gyakran a megélhetéshez szükséges természeti erőforrásokhoz nem hagyják hozzájutni, addig a városi nyomornegyedek lakóit közvetlen környezetük hanyatlása fizikai épségükben fenyegeti. Nem támaszkodhatnak azokra a természeti szolgáltatásokra, melyek – biológiai lények révén – nélkülözhetetlenek számukra. A nem pénzbeli javak, mint a tiszta levegő, a víz, a hajlék és a biztonság nehezebben elérhetők a városokban, mint vidéken. A pénzhiány mellett a városi szegényeknek szennyezett vízzel, veszélyes lakóépületekkel, egészségtelen levegővel és nagymértékű bűnözéssel kell számolnia. Saját szegénységüket még a természeti – és részben a társadalmi – tőke hiánya is erősíti.

A víz mérgeket tartalmazhat, a levegő károsíthatja a légzőszerveket, az ürülék fertőzésekhez vezethet, s még a talaj is bizonytalan lehet. A Dél (és egyre inkább a Kelet) városainak környezeti problémái a vízhiányra, kórokozók vagy mérgek légköri, vízi vagy táplálékbeli jelenlétére, valamint a lakóépületek alkalmatlan területekre történő elhelyezésére vezethetők vissza (Hardoy et al., 2001). Több mint 220 millió városiaknak – ez a világ városi lakosságának 13%-a – nincs tiszta ivóvíze, s több mint kétszer ennyi még csak illemhelyre sem tud menni. Gyakran egyáltalán nincs szennyvízcsatorna vagy szemétszállítás, és a zsúfolt területek túlnépesedése megkönnyíti a betegségek terjedését. Ezen felül a krónikus levegőszennyezés gondoskodik arról, hogy Ázsia és Latin-Amerika legtöbb belvárosi negyedében a fojtogató köhögés már fel sem tűnik. Ily módon a városi környezeti problémák elsősorban a testi épséget fenyegetik. Nemcsak társadalmi, hanem elsősorban fizikai értelemben fenyegetik a túlélést. Környezeti hatások révén a városi szegények különösen gyakran kapnak elkerülhető betegségeket, hasmenést, fertőzéseket vagy mérgezéseket. Aligha kell túlmagyarázni, hogy ezek a szegénység terheit teljesen elviselhetetlenné teszik,

mindenekelőtt a nők, a gyermekek és a csecsemők számára. (Lásd a 7. szemelvényt – 50. o.)

A városi infrastruktúra- és lakáspolitiká gyakran képtelen a lakhatási-, a víz-, a szennyvíz- és a közlekedési problémákkal megbirkózni. Az utóbbi időben mindez súlyosbodott, amióta a globalizáció farvizén a telephelykereső multinacionális cégek nyomást gyakorolhatnak a városvezetőkre. A mérgező hulladékkal termelő gyárak bizonyíthatóan szívesen települnek szegények, illetve etnikai kisebbségek által lakott területekre. A vállalatokért zajló versengés miatt a városvezetések kevésbé tartóztathatják föl a társadalom- és környezetpusztító tendenciákat, így terjed a nyomor, a társadalmi szegregáció és az erőszak, egyenlőtlenebbé válik a kockázatok eloszlása.

Bizonyos mértékig a szennyezés a tehetőseket is érinti, de az alacsonyabb jövedelmű csoportok még inkább kiszolgáltatottak: betegségek, sérülések, korai halálozástól kell szenvedniük, és a lecsúszás egyéb költségeit is viselniük kell. Szinte soha nem juthatnak egészséges, biztonságos és kellően tágas hajlékhoz, jogszerű bérleti vagy tulajdonjoghoz, megbízható szolgáltatásokhoz és berendezésekhez, továbbá gyakran olyan városrészben élnek, amit minden felhőszakadás sártengerré változtat. Éppen ezért nem meglepő, hogy szoros összefüggést fedezhetünk fel a jövedelmi szint és a környezeti kockázatoknak való kitettség között (Hardoy et al., 2001). Az érem másik oldala, hogy a peremre szorított többség a maga részéről kevésbé tisztítja a környezetet: fejenkénti fosszilis energiahordozó-, víz- vagy földhasználatuk, valamint hulladéktermelésük és üvegházgáz-kibocsátásuk sokkal kisebb a középosztálybeli és a magas jövedelmű csoportokhoz képest. Az elszennyeződés és a földhiány okai egyébként is a tehetősek fogyasztói mintázataiban és az ezeket kiszolgáló infrastruktúrában találhatóak. A szűkös városi tereken való osztozáskor pedig a gazdagabbak félretaszítják a gazdaságilag gyengébbeket.

Az erőforrások körüli konfliktusok

Nem minden szegény a pusztta megélhetésért gazdálkodik. Éppen ellenkezőleg, az önellátásnak és a piacra termelésnek számtalan keveréke ismert. Persze minél inkább piacra termelnek a szegények, annál jobban függ a sorsuk a piaci árak mozgásától. Mindezzel a szegénység jellege változik meg: sem megélhetési szegénységről nem beszélhetünk, ahol legalább a természeti vagy a közösségi erőforrások rendelkezésre állnak, sem pedig nyomorról, ahol nincsenek ilyen erőforrások és még pénz sem. Inkább pénzsűkéről van szó, ahol a túl magas kiadások és a túl alacsony bevételek közötti olló állandósul. Az ilyesmi persze elég gyakori a piacgazdasá-

gokban, ám nyilvánvaló a szintkülönbség a pénzszűke és a szegénység között. A valódi szegénység akkor köszönt be, ha a kiadások és a bevételek közötti különbség olyan mértékű, hogy a létminimum alá kerülünk. Ez közismerten az ipari társadalmak klasszikus szegénysége; ám – a piac terjeszkedésével – terjed a Dél városaiban, csakúgy mint a törpegazdálkodók és a föld nélküliek között.

Egy pénzszűkében lévő háztartás sorsa kétféleképpen függhet a természeti erőforrásoktól: a termelői vagy a fogyasztói áron keresztül. Az első esetben a törpegazdálkodók épp hogy eltengődhetnek, amikor eladják a termékeiket a helyi vagy a belföldi piacon. Sebezhetőségük a bizonytalan piaci árakban gyökerezik, így ha az általuk termesztett bab, olajbogyó vagy dió ára váratlanul lezuhan, az válságba taszítja őket. Különösen az olcsó külföldi behozatal kuszálhatja hirtelen össze az árak szerkezetét. Így az olcsó külföldi konkurencia általi elszegényedés legalább azóta a Dél újra és újra visszatérő problémája, amióta a XIX. században Anglia brit ruhaimportra kényszerítette Indiát. Ám az agrárpiacok megnyitása, ami a Dél piacainak WTO alatti liberalizálása keretében zajlik, újra és újra előidézi ezt a drámát. Az olcsó import – melyet gyakran a legkülönfélébb támogatásokkal is segítenek az Észak exportáló országai – a törpegazdálkodókat nemritkán csődbe viszi. A piacról kiinduló változások termelők egész rétegei alól húzhatják ki a talajt, miáltal azok akár nyomorba is süllyedhetnek. (Lásd a 8. szemelvényt – 50. o.)

A második esetben az áremelkedések megfosztják a – többnyire bódévárosokban élő – szegény népcsoportokat az alapvető környezeti javaktól. Az elmúlt időkben főleg a víz és az elektromosság körül folytak küzdelmek, mivel a közszolgáltatások privatizációja nyomán ezek a javak is olyan árucikkeké váltak a Dél nagyvárosaiban, melyek eladása nyereséges kell legyen. S ha az ügyfél nem tud fizetni, napirendre kerül a szolgáltatás kikapcsolása. A közjavak üzleti alapokra helyezésének kívánalma – ami világosan kifejeződött a WTO szolgáltatásokról szóló egyezményének tárgyalásai során – szemben áll az emberi jogi kívánalmakkal. Így a szegényeknek rendszerint nincs módjuk arra, hogy az áremelkedésekre keresletük átrendezésével válaszoljanak; a magasabb fogyasztói árak inkább kizárják őket mindenféle keresletből. Különösen a víz esetében fenyegeti ez létfenntartási jogaikat, mivel víz nélkül nincs élet, a szó legteljesebb biológiai értelmében. Ehhez mérhető a tiltakozások hevessége is: amint azt Cochabamba, Soweto és Jakarta példája mutatja, hatalmas erők feszülhetnek egymásnak, amikor bármilyen olyan erőforráshoz való hozzáférést igazságtalanul megvonnak, mint amilyen például minden élet forrása, a víz.

Létfenntartási jogok és emberi jogok

Azóta van igazságtalanság a világon, amióta Káin agyonütötte testvérét, Ábelt. Ugyanígy férfiak és nők elűzése, a testi épségük elleni támadások, vagy a megélhetés eszközeinek megvonása ősidők óta az elnyomó hatalomgyakorlás szokványos eszközei. Ugyanakkor csak a huszadik század utolsó évtizedeiben kezdték az emberi jogok megsértéseként felfogni az emberek ilyenét lealacsonyítását. Míg a múltban – korszaktól és körülményektől függően – az uralkodói kötelezettség megszegésének, az igazság és az erkölcs elárulásának, Istennel szembeni bűnöknek, avagy az elnyomás bizonyítékának hívták mindezt, addig ma egy új értelmezés is előtérbe kerül, amely a negatívan érintettek elidegeníthetetlen jogaira épít. A nyomor és a megaláztatás, különösen ha tömeges vagy tartós, összeférhetetlen az emberi jogokból fakadó kívánalmakkal. Így az emberi jogokkal kapcsolatos diskurzus egyre inkább meghatároz egy olyan vonatkoztatási keretet, amelyben hatalomról és annak áldozatairól vitatkozhatunk a globalizáció korában.

Az emberi jogi nézőpont szerint minden ember születésénél fogva azonos jogokkal rendelkezik, melyeket a közösségnek el kell ismernie, és biztosítani kell. Mindez, legalábbis a nyugati hagyományban, az emberi méltóság elképzelésében gyökerezik, miszerint emberek soha nem szolgálhatnak valamilyen külső cél elérésének eszközeként, hanem abban a helyzetben kell lenniük, hogy maguk dönthessenek tetteik felől. Az emberi jogok így abszolút jellegűek: nem válhatnak politikai haszonmértécskélés vagy gazdasági költség-haszon elemzés tárgyává, ahogy többségi szavazás sem dönthet felőlük, és az egész társadalom nagyobb java érdekében sem lehet feláldozni őket. Ezekből következik, hogy az emberi jogokat előnyben kellene részesíteni minden más morális, politikai vagy gazdasági igényel szemben. E maxima a hatalom mindenféle birtokosára irányul; az emberi jogok célja az, hogy az emberek alapvető cselekvőképességét biztosítsa a hatalommal szemben.

A második világháború előtt a nemzetközi jog csak az államok jogait ismerte el. A magánszemélyek jogait nemzetközi síkon először 1948-ban ismerték el az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában. Ez az emberi jogok törvénykezési forradalmának (juridical revolution – Ignatieff, 2001, az 5. oldaltól) tekinthető, amelyet a képviselőlet és a kikényszerítés forradalma kísért. A jogi áttörés azután következett be, hogy a nemzetiszocialista bűntettek – a jogszerűségre mért legdurvább elképzelhető csapás – megmutatták, milyen szörnyűségekhez vezethet a totalitárius állameszme. E tapasztalat alapján törvénybe iktatták az állami hatalommal szembeni

politikai alapjogokat, amely a világon minden egyes embert megillet. A törvénykezési forradalom folytatódott a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányával, a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok 1966-os Nemzetközi Egyezségokmányával (1976 óta hatályos), valamint az 1993-as bécsi Emberi Jogi Világkonferenciával. Noha gyakran tűnt úgy, hogy a szimbolikus politika alakítja a dolgok menetét, az évek során nyilvánvalóvá vált, hogy még a retorikai megerősítések is politikai fegyverré lehetnek a hatalomtól megfosztottak kezében. Ezen okok miatt az utóbbi évtizedek a képviselői forradalmát (advocacy revolution) is meghozták az emberi jogok területén (Ignatieff, 2001). A nemzetközi civil társadalom csoportjai – a legismertebbek az *Amnesty International* és a *Human Rights Watch* – államokat ültettek a vádlottak padjára az alapvető jogok megsértéséért. Az emberi jogok nevében számtalan kampányt indítottak, hogy beavatkozzanak az államok eddigi belügyeibe – mindez döntően hozzájárult ahhoz, hogy a törvénykezési forradalom ne csak papíron létezzen. Az ENSZ Emberi Jogok Főbiztosságának 1993-as felállításával maga az ENSZ hozott létre egy olyan eszközt, amellyel kivizsgálhatja tagállamainak túlzott igényeit a belső szuverenitásra. A kikényszerítés forradalma (enforcement revolution – Ignatieff, 2001) ugyanakkor még biztosan nem széles körű, és csak kivételes esetekben beszélhetünk róla. Ám az olyan intézmények, mint a Nemzetközi Törvényszék, amely Arushában a ruandai bűntetteket, Hágában pedig a volt Jugoszláviában elkövetett bűnöket vizsgálja, vagy mint a 2003 márciusában felállított Nemzetközi Büntetőbíróság arra utalnak, hogy olyan trend van kialakulóban, amely az emberi jogok megsértéseit az állami szuverenitás elvén túl is képes lehet büntethetővé tenni. E forradalmak együttesen kivívták az emberi jogok tekintélyét az egész világon, ami felveti a kérdést, hogy az emberi jogoknak milyen mértékben lehetne/kellene törvényi alapul szolgálniuk a nemzetek feletti társadalom számára. (Lásd a 9. szemelvényt – 51. o.)

Az emberek gazdasági, szociális és kulturális jogai mindenesetre hosszú ideig alárendelt szerepet játszottak a növekvő jogi öntudat e korszakában. Ez köszönhető a hidegháborúnak is: a nyugati blokk a polgári és a politikai jogokat tűzte zászlajára, míg a keleti blokk ugyanezt tette a gazdasági és a szociális jogokkal. Az emberi jogok e két csoportját rituálisan kijátszották egymás ellen, ami azt eredményezte, hogy a szociális jogokat éppannyira nem vették komolyan nyugaton, mint amennyire a demokratikus jogokat keleten. Időközben megszűnt ez a szembenállás, és az emberi jogok oszthatatlansága és kölcsönös függése széles körben elfogadottá vált (Steiner–Alston, 1996; Onuma, 1998). Valóban nehéz lenne megérteni, hogy

az emberek cselekvőképessége szempontjából miért kevésbé fontos az alultápláltság vagy a betegség, mint a sajtócenzúra vagy a vallási üldözés. Gazdasági és szociális jogok nélkül végső soron a polgári és politikai jogok az egyenlőség minimumát sem teljesítik, míg a gazdasági és szociális jogok polgári és politikai jogok nélkül a szabadság hajtóerejétől fosztanak meg minket. Az emberi jogok minimalista felfogása, amely csak a negatív szabadságjogokra hivatkozik, negatívan diszkriminálja a nincsteleneket és a létükben fenyegetetteket; méltóságuk elismerése megkívánja létfenntartási jogaik biztosítását. Minden embernek – mi több, minden emberi közösségnek – alapvető joga a létfenntartás, így fizikai és szociális boldogulásuk nélkül a szabadság és az önrendelkezés jogai is üresen konganak. A létfenntartási jogok így mindazt átfogják, ami az egyének élőlénykénti kibontakozásához szükséges: a tiszta levegőt és az iható vizet, az alapvető egészségügyi ellátást, a kielégítő táplálkozást és ruházkodást, valamint egy fedelet a fej felett (Shue, 1980, 23. o.). (Lásd a 10. szemelvényt – 52. o.)

Szélteben-hosszában hangsúlyozzák, hogy a polgári és politikai jogok csak bizonyos cselekedetektől való tartózkodásra köteleznek, míg a gazdasági és szociális jogok – a megfelelő erőforrások segítségével – aktív cselekvést igényelnek. Ez a negatív és pozitív jogok közötti különbségtétel megjelenik a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Egyezségokmányában is, elismerve, hogy a gazdasági és szociális jogok kielégítésének kötelezettsége az elérhető erőforrások maximumától függhet. Ám még ez a különbségtétel is meghaladható (Steiner–Alston, 1996, 282. o.). Néha a negatív jogok érvényesülése is aktív cselekvést igényel: a cenzúramentességnek például csak akkor van értelme, ha a sajtópluralizmus garantált. Ugyanígy a pozitív jogok esetében is fontos a cselekvéstől való tartózkodás: például a táplálkozás jogából fakad a tartózkodás az élelmiszertermeléshez szükséges termőföldek kisajátításától. Érdeemes is valamennyi jog esetében a kötelezettségek három szintjét megkülönböztetni, melyek a negatív jogoktól a pozitív jogokig terjedő skálán helyezhetők el: ezek a tiszteletben tartás, a védelem és a garancia kötelezettségei.

Így aztán nyilvánvaló, hogy a létfenntartási jogok nemcsak a korlátozásoktól való tartózkodást követelik meg az államtól, hanem a jogok érvényesülésének előmozdítását is. Az emberjogi politika nemcsak negatív, hanem pozitív jogokat is tartalmaz, nem pusztán az állam alkonyáról, hanem az állam eszközeinek bevetéséről is szól. Az emberi jogokat nemcsak megsérteni szokták, olykor nem adják meg ezeket. Más oldalról persze az emberi jogok maximalista értelmezése is tévedés. Mindenkinek joga van az ivóvízhez, de egy

szívműtéthez nem. A kívánatos el kell választani a szükségestől, az eredményest a bíróságon perelhetőtől. „Az emberi jogok az igazságról, s nem a jószágról szólnak.” (Ignatieff, 2001, 55. o.). Politikai célokból nem erednek jogok; az előbbiek nem köteleznek, az utóbbiak igen. Ám minél inkább kötelezettséggént láttatnak politikai célokat, annál inkább összeütközésbe kerül a létfenntartás mindenkit megillető joga a szabadság és a kulturális sokféleség mindenkit megillető jogával. Emiatt tanácsos, éppúgy ahogy a liberális hagyomány is vallja, hogy a létfenntartási jogok tiszteletben tartása elsősorban negatív jogként jelenjen meg: a szociális intézményeket úgy kell kialakítani, hogy strukturálisan és tartósan ne ássák alá az alapvető jogokat (Pogge, 2002). Másodsorban e tiszteletben tartásból fakad a jogok védelme például kereskedelmi vagy kartelltvévények révén. Végül csak harmadsorban merül fel a jogok érvényesítése, miáltal az embereket olyan helyzetbe hozzuk – mondjuk egy földreformmal –, amelyben képesek biztosítani megélhetésüket. Ez tehát a kötelezettségek három szintje, amelyet a létfenntartási jogok rónak az államokra és más hatalommal bíró cselekvőkre: tartózkodás e jogok megvonásától, védelmük garantálása és veszteség esetén visszaállításuk biztosítása (Shue, 1980, az 52. oldaltól).

Az emberi jogokról szóló egyre szélesebb körű eszmecsere nyomán a fejlődésről szóló vita is megváltozik. Változik a szegénységről alkotott képünk, s ennek megfelelően a kezelés stratégiái is: a szükségletközpontú megközelítést a jogközpontú váltja föl. Míg az 1970-es, '80-as évek klasszikus fejlődéspolitikájában a szegényeket még szükségletek birtokosaiként kezelték (Sachs, 1992), addig ma jogok birtokosaiként látják őket (például UNDP, 2001). A jogközpontú megközelítés szerint a szegénység nem annyira a pénz hiányából, sokkal inkább a hatalom hiányából fakad. Mindez távol áll attól, hogy juttatásokra váró rászorultakként tekintsünk a szegényekre, sokkal inkább polgárként tekintjük őket, akik jogok, tulajdon, bevétel vagy politikai befolyás hiányában szorultak partvonalra. Ez különösen a nőkre érvényes, akik jogi értelemben sokszor a legrosszabb helyzetben vannak, noha a mindennapok terheinek többsége rájuk hárul, és gyakran egyedül kell fenntartaniuk a családjukat. A megváltozott felfogással a stratégiai orientáció is eltolódik: a szegénység leküzdése inkább alapjogi, semmint alapszükségleti stratégiát kíván. E ponton válnak kulcsfontosságúvá az ökológiai létfenntartási jogok. Így vidéken a konfliktusok a föld, a víz, az erdők és az egészséges élőhelyek körül összpontosulnak, míg a városokban a lakhatási jogok, a tiszta levegő és víz, valamint az áramellátás körül. A jogokra – sőt, emberi jogokra – való hivatkozás különösen kedvező helyzetbe hozza a szegényeket: a jogok peres úton érvényesíthetők

és meg nem kérdőjelezhetők. A jogokból kötelességek, szükségletek és – jó esetben – szolidáris tettek fakadnak. Aki jogokról beszél, az az intézmények és a hatalom birtokosainak számadási kötelezettségéről is beszél; a jogi nyelvezet erősíti a peremre szorultak helyzetét. Továbbá a jogok nem könnyen söpörhetők félre, míg az egyik ember szükségletével szembeállítható egy másik szükséglete. Az emberi jogok különösen nem elidegeníthetők; nem ellensúlyozhatók a legnagyobb számú ember legnagyobb hasznával. Így egy olyan korban, amikor a szegényeket gyakran könnyűszerrel áldozzák föl a jövőben feltételezetten jelentkező hasznok oltárán, egy ilyen megközelítés határozottan telitalálat. Valójában csak így vezethetjük le azt az igényt, hogy itt és most lehessen méltóságteljes életet élni – s ne csak a jövőben.

Emberi jogok és környezetpolitika

Az egyenlőség követelése semmi esetre sem lehet az igazságosság központi gondolata. Az igazságosság eszményképe ugyanis magában foglalja az emberi méltóság követelését is. A két követelés eltérő jellegű: kiindulópontjuk és végkövetkeztetésük is különböző. Míg az egyenlőség követelése az emberek közötti viszonyokra összpontosít, és az egyenlőtlenség felszámolását sürgeti, addig az emberi méltóság követelése egy bizonyos életszínvonal abszolút szükségéből indul ki, és ragaszkodik ahhoz, hogy ebben mindenki részesüljön. A nyomor és az elnyomás önmagában szörnyű minden ember számára, és nemcsak azért, mert másoknak jobban megy. Más szóval, az igazságosság elosztásalapú felfogása komparatív talapzaton áll, mely a javak/jogok elosztási arányait vizsgálja, míg az igazságosság méltóságalapú felfogása nem-komparatív talapzaton áll, s az alapvető javak/jogok biztosítására összpontosít (Krebs, 2002, 95–189. o.). Hogy az igazságosság teoretikusainak kedvenc tortaosztogató példájával éljünk: az anya az elosztásalapú igazságosság értelmében cselekszik, amikor a születésnap tortából minden vendégének egyforma szeletet ad, illetve amikor kor vagy érdem szerint arányosan osztja el a tortát; ám a méltóságalapú igazságosság értelmében cselekszik akkor, amikor mindenekelőtt arra törekszik, hogy minden jelenlévő kapjon egy laktató szeletet. Utóbbi esetben is kialakul az egyenlőség, éspedig a laktató részesezés szintjén, ám az egyenlőség itt nem cél, hanem a méltóságalapú igazságosság mellékterméke. És megfordítva: a tortaszeletek egyenlősége keveset ér, ha nem érik el a minimális nagyságot; a méltóság – egy bizonyos tortaméreten túl – az elosztásalapú igazságosság mellékterméke. Következésképpen az igazságosság eszményképéhez az egyenlőség és a méltóság egyaránt hozzá-

tartozik; s az igazságosságra törekvő közpolitika számára az emberi jogi kérdések éppolyan fontosak, mint az elosztással kapcsolatosak.

Ám vitán felül áll, hogy az emberi jogok biztosítása sürgetőbb feladat, mint az igazságosabb elosztás, különösen világviszonylatban. A túlélés előbbre való, mint a jobb élet. Az emberi jogok abszolút volta ezért alapul szolgálhat egy prioritáselv felállításához: az alapvető jogok érvényesülése elsőbbséget kell élvezzen minden egyéb tevékenységgel szemben, beleértve saját, nem alapvető jogaink érvényesülését is (Shue, 1980, 118. o.). Az ökológiai létfenntartási jogokra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a létfenntartás jogainak érvényesítése elsőbbséget kell élvezzen mások nem alapvető erőforrás-szükségleteinek kielégítésével szemben. A létfenntartás szükségletei előbbre valók a luxusszükségleteknél. Ez a formula rámutat arra, hogy minden – nemzeti vagy nemzetközi – intézménynek kötelessége elismernie a létfenntartási jogokat. Ha szem előtt tartjuk, hogy a jogfosztottság tartós hatalmi egyenlőtlenség eredménye, akkor világossá válik, hogy több jogot csak a hatalmi szerkezet (óvatos vagy mélyreható) megváltoztatásával lehet elérni. Mivel mindez azon múlik, tudjuk-e zárni a hatalmi ollót valamelyest, kettős stratégiáról beszélhetünk: egyrészt növelni kell a hatalomnélküliek mozgásterét, másrészt korlátozni kell a tehetősek hatalmát.

A hatalomnélküliek nagyobb mozgástere – erőforrások körüli konfliktus esetén – megkívánja, hogy elismerjük és megerősítsük a helyi közösségek jogát erőforrásaik felett. Elvégre a legelő és az erdő, a földek és a magvak, az édesvíz és a tiszta levegő értékes forrásai a táplálkozásnak, az egészségnek, a nyersanyagoknak és a gyógyszereknek. Íme az ok, amiért a megélhetési jogok védelme átfed a környezet védelmének érdekeivel. Mivel az ép ökológiai rendszerek csökkentik a szegények sérülékenységét, minden olyan politikának, amely a szegénység leküzdését komolyan veszi, lényegi eleme a természet- és környezetvédelem. És fordítva: mivel a helyiek tényleges jogai adják a legjobb garanciát arra, hogy a szegények erőforrásait ne lehessen olyan könnyen átjársani a gazdagoknak, a megélhetési jogokat védő politika lényegi eleme a természet- és környezetvédelemnek. Az ökológia és a létfenntartási jogok így nagyon szorosan összefonódnak. Nem kérdés, e felismerés már eddig is számos környezeti konfliktust gerjesztett Délen, ugyanakkor az intézményeken és a törvényeken is változtatott. Az utóbbi időben a világ bennszülöttjei – nagyjából 220 millió ember – máris kivívtak némi törvényi elismerést; saját területükre és ezzel együtt erőforrásaikra vonatkozó igényeiket több esetben megerősítették a nemzetközi jogban (MacKay, 2002). Gondolhatunk még az indiai

falvak demokratikus intézményeire (panchayat) is, amelyeket részben az erőforrások megőrzése révén erősítettek meg (Agarwal–Narain, 1991), vagy a biológiai sokféleségről szóló egyezmény 8(j) cikkelyére, amely a bennszülött közösségek szerepét hangsúlyozza a biodiverzitás megővésében, továbbá a helyi erőforrások kívülállók általi használatából származó előnyök igazságos megosztására szólít fel. Az eddig talán legmeggyőzőbb példa a Gátak Világbizottsága indítványa, amely egy, az emberi jogok figyelembevételén alapuló döntéshozatali keretet javasol a nagy infrastrukturális projektekre. Ez mintegy nyugdíjazza az aggregált költség-haszon elemzést, s a hatalomnélküliek jogainak és kockázatainak mérlegelésére szólít fel (WCD, 2002).

A tehetősök hatalmának korlátozása hivatkozhat a méltányosság alapelveire. Itt nem gazdagok és szegények közötti újraelosztásra kell gondolnunk, hanem inkább arra, amit az igazságosság minimumelvének nevezhetnénk: eszerint minden nemzeti és nemzetközi szabályozást úgy kell kialakítani, hogy az ne rontsa a leghátrányosabb helyzetűek pozícióját (Pogge, 2002, 23. o.; Müller-Platenberg, 1999). Látszólag mérsékelt elv, ám valójában meglehetősen kemény. Hiszen a termelés, a külföldi befektetések, a protekcionista intézkedések vagy a pénzügyi tranzakciók olyan hatalmas, határon átlépő gazdasági és ökológiai következményekkel járnak, hogy egy ilyen elv jelentősen megváltoztathatja a gazdaság és a politika prioritásait. Mind a befektetési döntéseket, mind a többoldalú politikai tárgyalásokat a riválisokkal szembeni maximális előny megszerzése jellemzi – különösebb tekintet nélkül a leghátrányosabb helyzetűek költségeire, akik rendszerint nem is ülnek a döntéshozók asztalánál. Nem nehéz példákat hozni. A mezőgazdasági témákban folytatott többoldalú tárgyalások többnyire az exportáló országok közötti versenyelőnyökért dúló harcokról szólnak, és mellőzik a kistermelők érdekeit. A klímátárgyalások olyan kibocsátási határértékekre összpontosítanak, amelyek minimalizálják az ipari országok kényelmi veszteségeit, de keveset törődnek azzal, hogy a déli félteke halászáinak, földműveseinek és deltavidék-lakóinak létfenntartási jogai csorbát szenvednek. Csakhogy nemzetközi jogilag kétségtelen, hogy az emberi jogok magasabb rendűek, mint a kereskedelmi vagy a környezeti jogok; az emberi jogok figyelembevétele megköveteli, hogy a saját előnyökről mindaddig lemondjunk, amíg ezek lefölözése tovább ront a gyengék helyzetén.

Végül mind Észak, mind pedig Dél prosperálóbb gazdaságainak fenntarthatóvá alakítása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megvédjük mindazok létfenntartási jogait, akiknek a megélhetése a természet-hez való közvetlen hozzáféréstől függ. Rövid távon a hatékonyabb

energiafelhasználás és agrártermelés bizonyosan enyhítheti az életet szolgáló ökológiai rendszerekre és a helyi közösségekre nehezedő nyomást. Erősebb tárgyalási pozíció biztosítása révén elérhető, hogy a helyi közösségek nagyobb kártalanítást kapjanak, és a nyereségből is jobban részesüljenek. Ám hosszabb távon a környezeti emberi jogokkal kapcsolatos konfliktusok csak élesedni fognak, ha a csúcsfogyasztók globális osztálya abban a helyzetben lesz, hogy újra keresletet támaszthat a természeti erőforrások iránt. Csak akkor nem éri meg kitermelési zónákat nyitni az őserdőben, ha az olaj iránti kereslet csökken. Csak akkor marad elegendő talajvíz a falusi ivóvízkutak táplálásához, ha a mezőgazdaság és az ipar szomszédos csillapodik. Csak akkor nem fenyegeti az éghajlatváltozás a szegények megélhetési jogait, ha megfékezzük a túlzott fosszilizálóanyag-égetést. Mindebből nem kevesebb következik, mint hogy a virágzó gazdaságokban terjedő erőforrástakarékos termelési és fogyasztási minták alapozzák meg az emberi jogok megvédésére képes világméretű erőforrás-gazdálkodást. Mert a statisztikai tény, hogy a kisebbségben lévő gazdag országok túlterhelik a globális környezeti teret, kézzelfogható valósággá válik más társadalmak romlásában. Távolról sem csak a bálnák és a tündérrózsák megőrzéséről van szó; az ökológia az egyetlen opció, hogy véges világunk vendégszerető maradjon a növekvő emberi népesség számára.

Úton a világpolgárság felé?

2001. október 14-én egy félig családi kirándulás, félig propaganda-rendezvény végtelen menete lefelé vette útját Perugia magaslatairól a kilométer széles völgyön át, és újra fel, az Assisi bazilikához. Sem az elejét, sem a végét nem lehetett látni, mivel több mint kétszáz ezer ember csatlakozott az évenként vonuló békemenethez. A nyugtalan kortársak menete az alábbi tömör követelést írta transzparenseire: „Élelmet, vizet és munkát!” E hármasszóban sűrűsödött a szabályozatlan globalizációval szembeni ellenprogramjuk. „Élelem, víz és munka” mint élelmi-szerek; az emberhez méltó élet feltételei. E világ minden polgárának létezésénél fogva joga a természetből és a társadalomból való részesedés. A békefelvonulás táblái így foglalták össze a nemzetek feletti igazságosság lényegét. Ha nem biztosított mindenki számára a tisztességes élethez való jog, a világpolgárok társadalma elképzelhetetlen, legfeljebb állandó riadókészültségben lévő jóléti erődítmények szövetségéről lehetne szó.

Az „Élelmet, vizet, munkát” formulát a „Tavola della pace”, egy civil társadalmi szervezeteket tömörítő szövetség vitte be a köztudatba, mely magát a globalizációkritikai mozgalom részének tekinti.

Valójában nem kell különösen éleslátónak lenni ahhoz, hogy a – Seattle és Porto Alegre nevekhez kötődő – mozgalom mögött felfedezzük azt a nyugtalanságot, ami az emberi jogok XXI. századi sorsával kapcsolatos. Így a tiltakozás lényegében annak fölismeréséből táplálkozik, hogy a jövő mindaddig gúzsba kötött, amíg az emberiség fele nem élvezhet vendégjogot ezen a bolygón. Nem csoda hát, ha az antiglobalizációs mozgalom az emberi jogok zászlaja alatt szervezi tüntetéseit.

Természetesen megbújik itt egy paradoxon is. Végül is maga az emberi jogok iránti érzékenység is a globalizáció eredménye. Az a folyamat, hogy férfiakra és nőkre egyre inkább elsősorban „emberként” tekintünk, része a kulturális globalizációnak. Az emberi jogokat az alkotmányok XVIII. század végén kezdődő forradalmának keretei között fokozatosan terjesztették ki mindenkire egy-egy államon belül: eleinte a politikai jogokat kizárólag a tulajdonnal bíró férfiak gyakorolhatták, ám a Ferdinand Lasalle, Clara Zetkin vagy Martin Luther King nevével fémjelezhető küzdelmek révén e jogokat lassan kiterjesztették a munkásokra, a nőkre és a színes bőrűekre is. Az „ember” meghatározás fölébe kerekedett az osztályon, a nemen vagy a fajon alapuló meghatározásoknak, és a hidegháború vége óta szemlátomást csökken az állampolgárságon alapuló megkülönböztetés jelentősége is: férfiakat és nőket nem állampolgári, hanem emberi minőségükben illetnek jogok és kötelességek. Pinochetet – tekintet nélkül korábbi államfői pozíciójára – emberi jogok elleni bűncselekmények miatt vették őrizetbe, és a koszovói albánok sem szerb állampolgárként élveznek nemzetközi támogatást, hanem elnyomott népként. Az emberi jogokra vonatkozó követelések egyre inkább az állami követelések elé kerülnek; határoktól függetlenül érvényesek. Az emberi jogok nemzetállamok által megfogalmazott egyetemes jogokból a nemzetek feletti világ alapjogaivá változnak.

Ezzel egy időben az együttérzés és a felelősség térben is kiterjeszkedett. A tőlünk távoli emberek szenvedésének egyre inkább ugyanolyan jelentőséget tulajdonítunk, mint a közelünkben élőkének, és a távoliakért érzett felelősség egyenértékű a közelié iránt érzettel. Az A országbeli emberi jogok nem hagyják hidegen B ország polgárait sem; erejük a távolsággal nem csökken. Elképzelhető ennél erősebb bizonyítéka a globalizációnak? Ebből következően erkölcsi képzelőerejét tekintve a Porto Alegre-mozgalom is minden, csak nem antiglobalista. Valójában egy globalizált erkölcs nevében támadja a globalizált gazdaságot.

Az emberi jogok ténylegesen helyet változtattak a társadalmi képzeletben: a második világháború utáni nemzetközösség alaptörvényéből mára a nemzetközi civil társadalom utópikus horizontjává

lettek. Úgy Északon, mint Délen és Keleten, a civil társadalom az emberi jogok kánonjára úgy hivatkozik, mint a világtársadalom alkotmányára. Kormányok és vállalatok, kereskedelmi egyezmények és beruházási döntések, s minden cselekvő az államok feletti térben egyre inkább az emberi jogok mércéjével méretik meg. Nem az államok hatalmi vetélkedésének vagy a gazdasági versengésnek kellene a felnövekvő világtársadalom meghatározó jellemzőjének lennie, sokkal inkább az emberi jogok kiteljesedésének – a bioszféra tiszteletben tartása mellett. Ennek eléréséhez a civil társadalom profitálhat az emberi jogok államközi kodifikációjából is, ami legitimitásuk mellett vitathatatlan legalitást is kölcsönöz számukra. Ebből a szempontból a világtársadalom semmi esetre sem egy törvények nélküli tér, hiszen alkotmánya van. Ugyanakkor persze a világtársadalom messze nem köztársaság, és sem demokratikus képviselőket, sem nemzetek feletti büntető hatalmat nem ismer. Alkotmánya van, de nem állama (Brunkhorst, 2002). Ez magyarázza a tétovázó szakadékokat a retorika és a realitás között, mivel az emberi jogok alkotmánya nélkülözi a szükséges jogi, eljárási és vizsgálati alapokat. Így a civil társadalom erkölcsi képzelőereje messze megelőzi a világtársadalom politikai realitását. Ez a feszültség eszménykép és valóság között a globalizáció arculatáért vívott harc mozgatórugója.

Nemzetek feletti állami szervek hiányában a civil társadalom csupán az erkölcsi mozgósítás erejével küzdhet az alapvető polgári jogok világszintű érvényesüléséért; az emberi jogokra való felhívás helyettesíti a hiányzó demokráciát a nemzetek feletti térben. Aligha túlzás azt állítani, hogy a non-profit szervezeteket olyan meglátás hajtja, amelyet Immanuel Kant már *Az örök béke* című munkájában megfogalmazott: *„ilyenformán a Föld népei közt... annyira jutott a dolog, hogy a Föld egyetlen pontján történt jogsértés valamennyi helyén megérzik. Ekként a világpolgárjog eszméje nem valami fantasztikus és túlcsigázott módja a jog elképzelésének, hanem szükséges kiegészítése mind az állam, mind a népjog megíratlan kódexének a nyilvános emberi joghoz általában s így az örök békéhez”* (Kant, 1985/1775, 36. o. – Babits Mihály fordítása).

SZEMELVÉNYEK

1. szemelvény

Kőolaj Ecuador trópusi erdeiből

Amióta 1974-ben a Texaco-Gulf konzorcium megnyitotta az első kutakat, az olajkorszak elérte az Orienté-t, Ecuador amazóniai területét. Az elmúlt harminc évben az ország nagyjából egyharmadát jelentő területen a kőolajtársaságok lépésről-lépésre terjeszkedtek újabb lyukakat fúrva és széleskörű infrastruktúrát telepítve.

A kőolaj állami bevételeket jelent Ecuadornak, ráadásul dollárban. Nemcsak a krónikus tökehiánytól szenved Ecuador, hanem egy ideje sok más latin-amerikai országgal egyetemben hatalmas külföldi adósságok törlesztésével is küszködik. Úgy tűnt, a kőolajfeltárás kiutat jelenthet ebből a válságból: a bevételtől az államkincstár vagyosának bővülését várták, a nagyobb export pedig a külföldi valuta ígéretével kecsegtetett, mivel a kőolaj, mint minden más ásványkincs Ecuadorban, az állam tulajdona. A kőolajból származó haszon valóban igen tekintélyes volt: 1997-ben az állami bevételek 37%-a (míg 1974-ben még csak 29% volt ugyanez az arány) és az összes export 27%-a származott innen (1974-ben 61%). A mintegy háromszáz kút évente mintegy 20 millió tonnát termel – ez a teljes világtermelés csupán 0,4%-a. E kőolaj nagy része az Egyesült Államokba kerül. A koncessziókat olyan multinacionális cégek kapták, mint az AGIP, a Mobil, az Amoco, az Elf Aquitaine, a Petrobras és a Texaco; jelenleg 1,2 millió hektárnyi esőerdőt ölel fel a területük (a teljes 13 millióból), és ennek nagy része az őslakosság területén van.

Az Oriente bennszülött népei (legtöbbször a quichua, a huaroni vagy a shuar népcsoportokhoz tartoznak) nagyrészt saját szükségletre termelő társadalmakban élnek, mindegyik a maga saját nyelvével és kulturális hagyományaival. A fenti népcsoportok teljes népessége 125 000 fő körül mozog, a terület viszonylag ritkán lakott. Az erdő és a víz kölcsönhatásai a régiót a világ egyik legfajgazdagabb területévé emelik. Az őslakosság függ az erdők, a folyópartok és az árterek természetes tereitől. Eredendően vadászattal, gyűjtögetéssel és halászattal kiegészített égetéses mezőgazdálkodásból éltek. Most azonban gazdaságuk változáson megy keresztül. Miután néhány századon át a misszionáriusok és a kormány folyamatosan arra ösztökölte őket, hogy vegyenek részt a kereskedelmi termelésben, részben átváltottak a piacra termelt mezőgazdasági termékekre, elsősorban a lábasjóságokra. Ennek eredményeképpen egyre

gyorsabban integrálódnak a nemzeti társadalomba és a piacgazdaságba.

A kőolaj-kitermeléshez robbantások, szivattyúrendszerek, kőolaj-vezetékek és finomítók szükségesek, ahogy erdőirtás is az erdei ösvények, autóutak, kifutópályák, munkagépek és munkásszállók létesítése érdekében. Az első lépés mindenhol az erdők eltüntetése volt, így mára az ország erdővel borított területe csak 30%-a az 1970-es évekbelinek, és a teljes területnek csak 8%-a tartozik a bennszülött közösségekhez. A kőolaj melléktermékeit és a földgázt nagy fáklyákként elégetik, árkokat és krátereket hagynak hátra anélkül, hogy figyelembe vennék az őslakosok szent helyeit. Különösen drasztikus következményekkel jár a vizek szennyezése: a mérgező hulladékok és a kifolyó szennyvizek beszennyezték a patakokat és a folyókat, melyeket az ott élők ivásra, főzésre és mosásra használnak. Egyre több betegség üti fel a fejét, és ezek már fenyegetik a kőolaj-kitermeléstől távolabb fekvő belső-amazóniai területeket is. A talajba és a vizekbe a vezetékek számos repedésén keresztül kőolaj szivárog; úgy becsülik, az elmúlt húsz évben több mint félmillió hordónyi kőolaj jutott Ecuador vízrendszerébe harminc vezetéktörés révén. Az erdőirtás és a szennyezés következtében eltűnt növények, halak és vadállatok hiánya aláasta az őslakos népek életlehetőségeit. Ennek eredménye egészségre káros étrend, a társadalom széthullása, és végül a terület kényszerű elhagyása lett.

A környezeti hatások mérséklésére szolgáló törvényeket és szabályozásokat a legtöbben figyelmen kívül hagyták. Ez azonban változni kezdett, amikor számos, helyi gazdálkodókat tömörítő szervezet fellépett a kőolajipar túlkapásaival szemben. Ezek a szervezetek, néhányuk nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkezve, folytatják a harcot olyan ügyek érdekében, mint az információhoz való jog, a döntéshozatalban való részvétel, a kárpótlások, a profitból való részesedés és mindenekelőtt a moratórium a további kőolajfeltárássra. A német közvélemény előtt azok az akciók a legismertebbek, amelyek a Westdeutsche Landesbank ellen irányulnak. A bank egy Ecuadort keresztülszelő olajvezeték megépítéséhez nyújtandó kilencszázmillió dolláros kölcsönben kísérel meg részt szerezni. (*Szemelvény a főszöveg 24. oldalához.*) (Haller et al., 2000)

2. szemelvény

Ázsiai Halásznemzetek Konferenciája: Vágjátok el a globalizáció hálóját!

(Thaiföld, Hat Yai, 2002. január 25–29.) „A három legnagyobb globális hatalom (az Egyesült Államok, Japán és az Európai Unió), valamint a többoldalú pénzügyi intézmények (beleértve a Világban-

kot, a Nemzetközi Valutalapot, a Kereskedelmi Világszervezetet és az Ázsiai Fejlesztési Bankot) a liberalizáció, dereguláció és privatizáció politikáját mozdítják elő. Ennek legfőbb haszonélvezői a multinacionális cégek a helyi elittel karöltve, míg a halászok, munkások, földművesek, bennszülöttek, nők, városi szegények és más sebezhető csoportok hátrányt szenvednek.

Ezek a politikai intézkedések pusztító következményekkel járnak az önellátó hagyományos halászközösségekre. A bevételi és megélhetési források csökkenéséhez, közösségek felbomlásához, társadalmi problémákhoz, a hagyományos tudás, bölcsesség és rendszerek elvesztéséhez, a halászterületekről történő kitelepítéshez, a hozzáférési jogok megtagadásához, a vízi erőforrások leromlásához és pusztulásához, valamint az emberi jogok megsértéséhez vezettek.

(...) Újra megerősítjük az emberiség igényét a tengerek, folyók és tavak erőforrásainak fenntartható, nem destruktív kezelésére és használatára. Kijelentjük, hogy meg kell védeni, és el kell fogadni a hagyományos halászközösségek arra vonatkozó jogait, hogy használják és kezeljék e vizeket, továbbá hasznot húzzanak belőlük. Hiszen ők e vizek őrzői.

Azonnali betiltását követeljük:

- a destruktív halászati technológiáknak, eljárásoknak, a vonóhálóknak, az emelőhálóknak, a szardella halászatánál alkalmazott erszényes kerítőhálóknak, a sűrű lyukú hálóknak és a hasonlóan destruktív eszközöknek, amelyek gyérítik a vízi erőforrásokat, és tönkreteszik a kétkezi halászok megélhetési forrását;

- a halászati erőforrások privatizációjának az egyedileg átruházható kvóták (Individual Transferable Quota – ITQ) rendszerei révén;

- azoknak a halászati területekhez való hozzáféréstől, valamint a vízi erőforrások hasznosításáról és kiaknázásáról szóló, országok, vegyesvállalatok és más hasonló intézmények közötti egyezményeknek, amelyek kimerítik ezeket az erőforrásokat, és megfosztják a helyi halászokat a megélhetésüktől;

- azoknak a befektetéseknek, szubvencióknak és egyéb támogatási formáknak, amelyeket az ipari és a nagyüzemi szektornak, valamint a nem a tulajdonosuk által működtetett, gépesített hajóknak juttatnak, és amelyek túlzott kapacitásokhoz, valamint túltőkésítéshez vezettek;

- annak, hogy egyes ázsiai országokban tovább növeljék a hazai ipari flotta nagyságát, és az így keletkezett kapacitásfelesleget (formális vagy informális keretek között) a szomszédos országokba exportálják, mivel mindez hátrányosan érinti a kétkezi halászokat

mind az anyaországban, mind pedig abban az államban, ahol a halászat folyik;

- a halak és halárúk importjának – különösen az olyan termékek esetében, amelyek valójában helyből származnak –, ami lenyomja az árakat, s így hátrányosan befolyásolja a helyi halászok/feldolgozók bevételeit és megélhetését, beleértve a feldolgozással foglalkozó nőket is;

- kormányaink exportorientált politikájának – mely gyakran külföldi adósságok visszafizetésének kötelezettségéből adódik – a hazai halkészletek stagnálása és a népesség egy részének alultápláltsága esetén is, ami veszélyezteti a helyi élelmiszerellátás biztonságát és az élelmiszer-önrendelkezést.

(...) Elfogadva, hogy a halászközösségek a tengerek, folyók és tavak őrzői, megfogadjuk, hogy

- megvédjük a halászközösségek élethez és megélhetéshez való jogait;

- megvédjük és megőrizzük vízi erőforrásainkat, az őshonos fajokat és az ökológiai rendszereket, valamint konkrét alternatívákat mutatunk a valóban emberközpontú fejlesztésre;

- minden szinten megerősítjük a halásznépek szervezeteit, hálózatait és vezetését.

(...) Miközben Ázsia halásznépei 1974 óta tartanak találkozót és újra és újra hangoztatnak jó néhányat a fenti problémák közül, helyzetünk tovább romlott, erőforrásaink tovább csökkentek. Ez különösen jól rámutat arra, hogy a kormányok és nemzetközi szervezetek képtelenek hatékonyan kezelni ezeket a kérdéseket. És egyben meg is erősíti elhatározásunkat az életünk és megélhetésünk jobbrafordulásához szükséges közös munka iránt.” (Szemelvény a főszöveg 25. oldalához.)

3. szemelvény

A rizs küzdelme az ananással Mindanao szigetén

A mezőgazdasági cégek földre éhesek – és nemcsak az anyaterületükön, mint például Kaliforniában, hanem főként a meleg, termékeny országokban, amelyek jórészt a szubtrópusi vagy a trópusi övben található. A déli országok ugyanakkor devizára éhesek. Külföldi tőkére vágnak, amelynek segítségével – a mezőgazdasági export révén – természet adta előnyeiket fizetési mérlegük javítására fordíthatják.

Vegyük például az ananászt! Az elmúlt tizenöt évben két egyesült államokbeli cég (a Del Monte és a Dole) megnégyszerezte az ananásztermelését a fülöp-szigeteki Mindanaón. Hatalmas ültetvé-

nyek, ananásztövek hosszú sorai helyezkednek el egymás mellett mint egyedüli haszonnövények, és hatalmas területeket foglalnak el a remek földekből. A növényvédő szerekbe és a gépesítésbe történő hatalmas befektetés biztosítja a termelést, amely leginkább az amerikai és a japán szupermarketek számára folyik. Becslések szerint ma a sziget megművelhető felszínének fele külföldi vállalatok kezében van. Az ananász és a banán mellett a Nestlé kávéültetvényeitől kezdve a japán fakitermelési koncessziókon és a Guthrie brit-malajziai olajpálma-ültetvényein keresztül a Henkel és a Mars kókusztermeléséig mindent megtalálhatunk.

Ahol korábban saját szükségletre és a belföldi piacra rizst és kukoricát termesztettek, ott most távoli vásárlók számára teremnek a gyümölcsök. Az évek során a földműveseket olyan módszerekkel szorították ki, amelyeket sok mindennek lehet nevezni, csak előzenynek nem. Akik bérbe adták kis földjeiket a cégeknek, hamarosan azzal szembesültek, hogy a bérleti díj, sőt, talán a dobozoló üzemekben megkeresett munkabér sem elegendő a létfenntartáshoz. Más megélhetési források, amelyeket nem vettek számításba – növénytermesztés saját célra, állattartás vagy vadászat és halászat a saját földjeiken –, többé nem voltak elérhetőek. Ráadásul az ananász kimeríti a talajt, így most már a kukoricához és a rizshez való visszatérés is nehezen képzelhető el. Még azoknak is el kell fogadniuk minden feltételt, akiknek sikerült munkát találniuk a gyárakban vagy az ültetvényeken, mivel a helyi kormány hosszú ideig akadályozta a szabad szakszervezetek működését. A szegénység és az exportból származó jólét egyaránt növekszik Mindanaón. *(Szemelvény a főszerző 26. oldalához.)* (Braßel-Windfuhr, 1995; Raina et al., 1999)

4. szemelvény

Gátak közé szorítva a Narmada-völgyben

„*Aztán egyszerűen megfulladunk!*” A világsajtó éveken át mutatott képeket derékig vízben álló hétköznapi férfiokról és nőkről, akik így próbáltak tiltakozni a Narmada-völgyi Sardar Sarovar-gát megépítése ellen. Az aktivisták inkább kitették magukat annak a veszélynek, hogy kiszolgáltatják magukat az érkező víznek, minthogy elfogadták volna, hogy a gátat be kell fejezni. Tiltakozó megmozdulásuk azóta világhírűvé vált, ám sikerről nem beszélhetünk. A gát fala magasra nőtt, a vízszint lassan emelkedik, és még a legmakacsabb helyi lakosok is összehajolják ingóságukat, kitelepítetté válnak. Egy elvesztett csata azonban nem jelent elvesztett háborút is: a küzdelmek tovább zajlanak a folyó felsőbb részén a Maheshwar-gátnál.

A Sardar Sarovar-gát ugyanis csak a központja a Narmada folyórendszerre épülő megaprojektnek, amely a tervek szerint 30 nagyobb, 135 közepes és 3000 kisebb gát együttese lesz. A Narmada, amely a maga 1300 kilométerével India leghosszabb nyugati irányú folyója, erőművek és víztározók lépcsősorává válna.

Az 1980-as évek végén kezdődött az ellenállás a kitelepítéssel és a teljesen elfogadhatatlan áttelepítési tervekkel szemben. Több száz falu nagyjából 250 000 – jórészt „törzsi” – lakosának kellett szembenéznie a fenyegetéssel, hogy nemcsak az otthonaikat, de a földjeiket, vizeiket, legelőiket és erdeiket, valamint az ezekre épülő megélhetésüket is elvesztik. Kártalanításra nem is gondolhattak, új lakhelyük pedig legfeljebb hajlékot nyújtott, de élhető környezetet nem. Tömegdemonstrációk, útblokádok, éhségstrájkok, tüntetések, bírósági perek: aligha létezik olyan erőszakmentes módszer, amit ne próbáltak volna meg az elmúlt tíz évben annak érdekében, hogy felhívják a közfigyelmet a projekt áldozataira, és hogy megállítsák a lánctalpas traktorokat. Az ellenálló erők egyre gyakrabban kérdőjelezték meg a projekt nemzetgazdasági hasznát. Kik és hányan fogják élvezni a távoli Gudzsarátnban a mesterséges elárasztás előnyeit? Mikorra iszaposodik el a tározó? Mennyi termőföld megy veszendőbe? Milyen előnyöket várunk valahol máshol, a jövőben, a jelenlegi és itteni költségekkel szemben? Egyre inkább támadják a projekt mögötti fejlődési paradigmát – kisémmizni a szegényeket a gazdaság beindításához –, és valamelyest még alternatív víziókat is megfogalmaznak a virágzó Indiáról.

Amikor a Legfelsőbb Bíróság 2000 októberében zöld utat adott az építkezések folytatásának, a „nemzeti érdek” időlegesen győzelmet aratott. Ám ez nem jelenti azt, hogy a Narmada Satyagrahát, az erőszakmentes ellenállási mozgalmat sikerült volna elfojtani. (*Szemelvény a főszöveg 27. oldalához.*) (Mehta, 1993; Roy, 1999; Wagle, 2002)

5. szemelvény

Helyi burgonyafajták védelme Bolíviában

Az Altipano a burgonya hazája: innen, az Andokból indult dicsőséges világgörülű útjára. Napjainkban több száz változatot természetnek belőle ezen a helyen: Bolíviában például 235-féle vad, illetve természetű burgonyát azonosítottak. A falusi közösségek e fajták tucatjait (a keserűtől az édesig) természetik a talaj milyenségétől, a tengerszint feletti magasságtól, a betakarítás időpontjától, a többi természetű növénytől és a fogyasztás céljától függően. Egy rendkívüli módon diverzifikált, kisléptékű mezőgazdálkodás ez, amely a szubtrópusi völgyektől a fagyos területekig sok különféle ökológiai

niche-hez alkalmazkodott, miközben megélhetési alapot nyújt sivar körülmények között is.

2000 áprilisában a kormány engedélyt adott genetikailag módosított burgonyafajták szabadtéri tesztelésére; a növények örökítőanyagának megváltoztatása révén növelnék a férgekkel szembeni ellenállóképességet. Földművesek tömörülései és civil szervezetek tiltakoztak a projekt ellen, és a génmódosított növényekkel beültetett területek elpusztításával fenyegetöztek. Végül a projektet visszavonták, ám egy évvel később a génmódosított élőlények bevezetését tiltó ideiglenes határozatot újra hatályon kívül helyezték.

A tiltakozók aggodalma a helyi burgonya rendkívül sokféle változatának megőrzését övezte. Az új, génmódosított törzsek szabadba juttatása ugyanis magában hordozza az akaratlan terjedés kockázatát, és hosszú távon a hagyományos fajták alulmaradhatnának a versengésben. A természetes szaporodási folyamatok révén elterjedhet a genetikai szennyeződés. A féregrezisztencia pedig akár más talajlakó mikroorganizmusok pusztulásához is vezethet, amelyek fontosak például a békák vagy a madarak táplálékláncában. Amennyiben a burgonyafajták sokfélesége csökkenne, a bolíviai földművesek élelmiszerbiztonságának és -függetlenségének helyébe egy csupán egyoldalúan produktív, magas kockázatú és drága technológia lépne. *(Szemelvény a főszöveg 27. oldalához.)* (Ramos, 2002)

6. szemelvény

Környezeti menekültek Polinéziában

Tulun és Takuu két kis sziget Pápua Új-Guinea partjainál, amelyeket lassan elnyel a Csendes-óceán. A veszély miatt 2400 főnyi lakosságukat arra kérték, hogy egyezzenek bele azonnali evakuálásukba. A két sziget, amelyek egyébként Carteret és Mortlock néven is ismertek, könnyen a globális éghajlatváltozás áldozatává válhat, ugyanis valószínűleg ez az oka a fenyegető tengerszint-emelkedésnek. Pápua Új-Guinea kormánya sürgősségi élelmiszerkészleteket küldött a térségbe, ahol a lakosságnak halon és kókuszdión kellett élnie, mióta a sós víz elöntötte a földjeiket. A kormány képviselői arra bátorítják a lakosokat, hogy költözzenek a szomszédos Bougainville szigetére. Ám ez az ötlet más jellegű problémákhoz vezetett, mivel a veszélyeztetettek polinézek, míg Bougainville népessége melanéz, és féltő, hogy ha Tulun és Takuu népe szülőföldje elhagyására kényszerül, jellegzetes kultúrájuk is eltűnik. *(Szemelvény a főszöveg 29. oldalához.)* (Agence-France-Presse, 2003. május 28.)

7. szemelvény

Szennyezett élettér Katmanduban

Katmandu népszerű célpont a világ minden tájáról érkező turisták között, ám a környezet szennyezettsége tekintetében még Mexikóvárost is felülmúlja. Először is ott a víz. A Bagmati, a völgy legnagyobb folyója és legfontosabb vízforrása – ivóvízként, illetve háztartási és öntözési célokra egyaránt – már olyan mocskos, hogy az valós egészségügyi kockázatot jelent. A partjain található üzemek sokasága szennyvízcsatornává változtatta a folyót, melybe a szőnyeg-, bőr-, cement- és műanyagipar önti kezeletlen hulladékát és mérgező szennyvizét. Magától értetődik, hogy a háztartási szennyvíz is a folyóban köt ki. A város lakosságának több mint fele nem rendelkezik sem vezetékes vízzel, sem illemhellyel. A bakteriális fertőzések pedig akut veszélyt jelentenek az egészségre, a csecsemőhalálozások majdnem fele a hasmenések számlájára írható.

Aztán ott a levegő. Mivel Katmandu egy katlanszerű völgyben található, különösen kitett a légszennyezésnek. Az 1990-es években az autók száma közel 93%-kal, a motorkerékpároké és robogóké pedig 118%-kal nőtt. Az ólmozott benzin, az elavult járművek és a forgalmi dugókkal teli utcák minderre rátesznek egy lapáttal. Nem kevés gyermek vérében magas az ólomtartalom, ami többek között vérszegénységet és agyfejlődési rendellenességeket okozhat. A téglá- és cementgyártás különösen hozzájárul a levegő kéndioxid-, szénmonoxid- és portartalmának növekedéséhez, minek következtében légzőszervi megbetegedések ütötték fel fejüket. Az orvosok szerint a katmandui megbetegedések fele összefüggésbe hozható a szennyezésekkel. *(Szemelvény a főszöveg 31. oldalához.)* (Raina et al., 1999, a 271. oldaltól)

8. szemelvény

A limabab bukása Uruguayban

Dél-Uruguay Canelones nevű tartományában a limabab a kistermelők egyik kedvenc haszonnövénye volt a XIX. század vége óta. A növény remekül alkalmazkodik a szegényes körülményekhez, megnő a vékony talajon is, nem igényel költséges befektetéseket, szaporodik a saját magvairól, melléktermékként takarmányt ad, és mindig akadt rá vevő Montevideóban.

Az elmúlt két évtizedben azonban a termelők száma 3789-ről 305-re csökkent. A liberalizációs politika néhány nagyvállalatot olyan pozícióba juttatott, amelyben úgy érezték, arra vannak kényszerülve, hogy Peruból, Burmából és az Egyesült Államokból olcsóbb babot importáljanak. Az árak zuhantak, a limabab eladása csökkent, a parasztok felhagytak a termesztésével. Ismét eltűnt egy őshonos fajta Uruguayból – s vele együtt az ország élelmezésbiztonságának

egy része is. Számtalan mezőgazdaságból élő család vesztette el a megélhetési forrását, és hiába szervezett ellenállást egy különleges akciócsoporthoz, semmit sem tudott elérni azok ellen a privilégiumok ellen, amelyeket a szabadkereskedelem adott az agribiznisznek. (Szemelvény a főszöveg 32. oldalához.) (Sánchez et al., 2002)

9. szemelvény

Az emberi jogok legfőbb eszközei

Nemzetközi Emberi Jogi Kódex (International Bill of Rights) A Nemzetközi Emberi Jogi Kódex az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát, ezek opcionális jegyzőkönyveit, valamint a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát tartalmazza. A Nemzetközi Emberi Jogi Kódex elismeri az emberi jogok oszthatatlan voltát. Mégis különálló egyezségokmányok születtek a polgári és politikai, illetve a gazdasági, társadalmi és kulturális jogokkal kapcsolatban, tükrözve a hidegháború örökségét.

Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (Universal Declaration of Human Rights) Az ENSZ Alapítóokmányának elveire épülő Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata – amelyet 1948. december 10-én fogadott el az ENSZ – az emberi jogok standardjait és normáit megfogalmazó legfőbb dokumentum. A nyilatkozat elismeri minden ember jogainak egyetemességét, oszthatatlanságát és elidegeníthetlenségét, mint az egyenlőség, a szabadság, az igazságosság és a béke alapját a világban.

Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (International Covenant on Civil and Political Rights – ICCPR) 1966-ban fogadták el, és 1976-ban lépett hatályba. Széleskörű polgári és politikai jogokat definiál minden emberre vonatkozólag. Az emberi jogok, valamint a polgári és politikai alapjogok e kiemelkedő kodifikációját 144 tagállam ratifikálta.

Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights – ICESCR) Szintén 1966-ban fogadták el, és 1976-ban lépett hatályba, az emberek gazdasági, szociális és kulturális jogait definiálja. A fejlődés egy új nézőpontját vezette be, a jogokon alapuló megközelítést. 142 állam tagja ennek az egyezségokmánynak.

A Faji Megkülönböztetés Valamennyi Formájának Kiküszöböléséről Szóló Nemzetközi Egyezmény (International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination – ICERD) 1965-ben fogadták el, és 1969-ben lépett hatályba, a dekolonizáció utóhatásaként, egy olyan időszakban, amelyet az apartheid, továbbá a faji és

etnikai konfliktusok fémjeleztek. A diszkrimináció egy sajátos formájával foglalkozik, amely a fajra, bőrszínre, származásra, illetve a nemzeti/etnikai hovatartozásra irányul. Az egyezményt 155 ország ratifikálta.

Egyezmény a Nőkkel Szembeni Hátrányos Megkülönböztetés Minden Formájának Kiküszöböléséről (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women – CEDAW) 1979-ben fogadták el, 1981-ben lépett hatályba. Ez az egyezmény az első széleskörű, jogerős nemzetközi eszköz, mely tiltja a nőkkel szembeni diszkriminációt, és arra kötelezi a kormányokat, hogy megerősítő intézkedésekkel fokozzák a nemi egyenlőséget. A 165 ország által ratifikált egyezményt úgy is szokták emlegetni, mint a Nemzetközi Nőjogi Kódexet (International Bill of Rights for Women).

A Kínzás és Más Kegyetlen, Embertelen és Megalázó Bánásmód és Büntetés Elleni Egyezmény (Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment – CAT) 1984-ben fogadták el, és 1989-ben lépett hatályba az emberi jogok nemzetközi védelmének e fontos pillére. A nyilatkozat, mely alapján jogtalan bárkit is megkínozni, felsorolja az államok által teendő lépéseket a kínzás és más kegyetlen, embertelen és megalázó bánásmód és büntetés megelőzése érdekében. 119 ország ratifikálta ezt a nyilatkozatot.

Gyermekjogi Egyezmény (Convention on the Rights of the Child – CRC) Az 1989-ben elfogadott és 1990-ben hatályba lépett egyezmény elismeri, hogy különleges figyelemre van szükség a gyermekek jogainak védelméhez és előmozdításához, annak elősegítéséhez, hogy növekedjenek, fejlődjenek, és a világ értékes polgáraivá váljanak. 191 ország ratifikálta az egyezményt, s ezzel majdnem egyetemessé lett a világon. *(Szemelvény a főszöveg 34. oldalához.)* (UNDP, 2000, a 44. oldaltól)

10. szemelvény *Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok* *Nemzetközi Egyezségokmánya*

1. cikk

(1) Minden népnek joga van az önrendelkezésre. E jog értelmében a népek szabadon határozzák meg politikai rendszerüket és szabadon biztosítják gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésüket.

(2) Céljai elérése érdekében minden nép (...) szabadon rendelkezik természeti kincseivel és erőforrásaival. Semmilyen körülmények között sem fosztható meg valamely nép a létfenntartásához szükséges eszközeitől.

11. cikk

(1) Az Egyezségokmányban részes államok elismerik mindenkinek a jogát önmaga és családja megfelelő életszínvonalára, ideértve a kellő táplálkozást, ruházkodást és lakást, valamint az életkörülmények állandó javulását. A részes államok megfelelő intézkedéseket hoznak e jog megvalósítása érdekében, továbbá elismerik, hogy evégből alapvető fontosságú a szabad elhatározás alapján nyugvó nemzetközi együttműködés. *(Szemelvény a főszöveg 35. oldalához.)*

HIVATKOZÁSOK

AA (2000): *Osservazioni sull'agricoltura geneticamente modificata e sulla degradazione delle spezie*; Bollati Boringhieri, Torino

Agarwal, A. – Narain, S. (1991): *Towards Green Villages. A Strategy for Environmentally Sound and Participatory Rural Development*; CSE, New Delhi

Braßel, F. – Windfuhr, M. (1995): *Welthandel und Menschenrechte*; Dietz, Bonn

Brunkhorst, H. (2002): *Die Politik der Menschenrechte. Verfassungsfragen in der fragmentierten Weltgesellschaft*; Blätter für deutsche und internationale Politik 8, 981–991.

Byrne, J. – Glover, L. – Martinez, C. (2002) (szerk.): *Environmental Justice: Discourses in International Political Economy*; Transaction Books, New Brunswick

Gadgil, M. – Guha, R. (1995): *Ecology and Equity – The Use and Abuse of Nature in Contemporary India*; Routledge, London

Haller, T. – Blöchlinger, A. – John, M. – Marthaler E. – Ziegler, S. (2000): *Fossile Ressourcen, Erdölkonzerne und indigene Völker*; Focus, Giessen

Hardoy, J. – Mitlin, D. – Satterthwaite, D. (2001): *Environmental Problems in an Urbanizing World*; Earthscan, London

IFG (International Forum on Globalization) (2002): *Interim Report – Intrinsic Consequences of Economic Globalization on the Environment*; IFG, San Francisco

Ignatieff, M. (2001): *Human Rights as Politics and as Idolatry*; Princeton University Press, Princeton

IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) (2001): *Climate Change 2001 – Impacts, Adaptation and Vulnerability. A Contribution of Working Group II to the Third Assessment Report*; Cambridge University Press, Cambridge

Kant, I. (1985): *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf (1775)*; Stuttgart (magyarul: *Az örök béke*; Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985, Babits Mihály fordítása)

Kothari, S. (1996): *Whose Nation? The Displaced as Victims of Development*; Economic and Political Weekly, június 15., 1476–1485.

Krebs, A. (2002): *Arbeit und Liebe. Die philosophischen Grundlagen sozialer Gerechtigkeit*; Suhrkamp, Frankfurt

Lohman, L. – V. Sampson, V. (2000): *Genetic Dialectic. The Biological Politics of Genetically Modified Trees*; Cornerhouse Briefing 21, Sturminster Newton

MacKay, F. (2002): *The Rights of Indigenous Peoples in International Law*; Zarsky, L. (szerk.): *Human Rights and the Environment*; Earthscan, London, 9–30.

Martinez-Alier, J. (2002): *The Environmentalism of the Poor. A Study of Ecological Conflicts and Valuation*; Edward Elgar, Cheltenham

Mehta, G. (1993): *A River Sutra*; Viking, New Delhi

Müller-Plantenberg, U. (2000): *Rawls weltweit*; Prokla 30, H. 121, <http://www.jahrbuch-lateinamerika.de/rawls.htm> (2009. január 21-i állapot szerint)

Onuma, Y. (1998): *An Intercivilizational Approach to Human Rights*; in: Nuscheler, F. (szerk.): *The International Debate on Human Rights and the Right to Development*; INEF-Report 30., Institut für Entwicklung und Frieden, Duisburg, 5–47.

OHCHR (Office of the UN High Commissioner on Human Rights) (2002): *Draft Guidelines – A Human Rights Approach to Poverty Reduction Strategies*; Geneva, <http://www.unhchr.ch/development/povertyfinal.html> (2009. január 21-i állapot szerint)

Parry M. et al. (2001): *Millions at Risk. Defining Critical Climate Change Threats and Targets*; Global Environmental Change 11, 3, 181–183.

Pogge, T. (2002): *World Poverty and Human Rights*; Polity Press, Cambridge

Pogge, T. (2003): *Ein Dollar pro Tag. Von den Schwierigkeiten, die Weltarmut zu berechnen*; Neue Zürcher Zeitung, január 4.

Raina, V. – Chowdhury A. – Chowdhury S. (1999) (szerk.): *The Dispossessed. Victims of Development in Asia*; Arena Press, Hongkong

Rajagapol, B. (2001): *The Violence of Development*; The Washington Post, augusztus 8.

Ramos, M. L. (2002): *Resistance to GMO's in Centres of Origin – The Case of the Bolivian Potato*; in. Friends of the Earth International (szerk.): *Fertile Resistance in Agrobiodiversity*; FOEI, Brussels, augusztus, 19–20. http://www.foei.org/en/publications/pdfs/agro_eng2.pdf (2009. január 21-i állapot szerint)

Roy, A. (1999): *Das Ende der Illusion. Politische Einmischungen*; Blessing, München

Sachs, W. (szerk.) (1992): *Wie im Westen so auf Erden. Ein polemisches Handbuch zur Entwicklungspolitik*; Rowohlt, Reinbek

Sachs, W. et al. (2002): *Das Jo'burg Memo. Ökologie – die neue Farbe der Gerechtigkeit*; Memorandum zum Weltgipfel für Nachhaltige Entwicklung, Heinrich-Böll-Stiftung, Berlin, http://www.worldsummit2002.org/publications/memo_dt_without.pdf (2009. január 21-i állapot szerint)

Sachs, W. (2002): *Nach uns die Zukunft. Der globale Konflikt um Gerechtigkeit und Ökologie*; Brandes&Apsel, Frankfurt

Sánchez, José – Silveira, M. – Améndola, C. (2002): *Resisting Cheap Imports and „Market Liberalization“ – the Case of Lima Bean Growers in Uruguay*; in. Friends of the Earth International (szerk.): *Fertile Resistance in Agrobiodiversity*; augusztus, Brussels, 21–25., http://www.foei.org/en/publications/pdfs/agro_eng2.pdf (2009. január 21-i állapot szerint)

Shue, H. (1980): *Basic Rights. Subsistence, Affluence and U.S. Foreign Policy*; Princeton University Press, Princeton

Steiner, H. J. – Alston, Philip (1996) (szerk.): *International Human Rights in Context – Law, Politics, Morals*; Oxford University Press, Oxford

Stonich, S. C. – De La Torre, I. (2002): *Farming Shrimps, Harvesting Hunger – The Costs and Benefits of the Blue Revolution*; <http://www.foodfirst.org/en/node/54> (2009. január 21-i állapot szerint)

UNDP (United Nations Development Programme) (1998): *Human Development Report 1998*; Oxford University Press, Oxford, <http://>

hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1998/chapters/ (2009. január 21-i állapot szerint)

UNDP (United Nations Development Programme) (2000): *Briefing papers for students – Human rights*; <http://www0.un.org/cyberschoolbus/briefing/rights/rights.pdf> (2009. január 21-i állapot szerint)

UNDP (United Nations Development Programme) (2001): *Human Development Report 2001*; Oxford University Press, Oxford, <http://hdr.undp.org/en/media/completenew1.pdf> (2009. január 21-i állapot szerint)

UNEP (United Nations Environment Programme) (2002): *Global Environmental Outlook 3*; Earthscan, London, <http://www.unep.org/geo/geo3> (2009. január 21-i állapot szerint)

Wadle, S. (2002): *The Long March for Livelihoods – Struggle Against the Narmada Dam in India*; in: J. Byrne et al. (szerk.): *Environmental Justice*; Transaction Books, New Brunswick, 71–96.

WCD (World Commission on Dams) (2000): *Dams and Development*; Earthscan, London, <http://www.dams.org/report/contents.htm> (2009. január 21-i állapot szerint)

WCFSD (World Commission on Forests and Sustainable Development) (1999): *Our Forests, Our Future*; Cambridge University Press, Cambridge, <http://www.iisd.org/pdf/wcfsdsummary.pdf> (2009. január 21-i állapot szerint)

WCED (World Commission on Environment and Development) (1987): *Our Common Future*; Oxford University Press, Oxford <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm> (2009. január 21-i állapot szerint) (magyarul: *Közös jövőnk*; Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest, 1988)

WRI (World Resources Institute) (2000): *World Resources 2000–2001 – People and Ecosystems*; WRI, Washington, http://pdf.wri.org/world_resources_2000-2001_people_and_ecosystems.pdf (2009. január 21-i állapot szerint)